
How Late was the Palestinian Rite Practiced in Egypt? New Evidence from the Cairo Genizah / עד מתי נהגו מסורות התפילה הארץ ישראליות במצרים? עדויות חדשות מן הגניזה

Author(s): ורד רזיאל-קרצ'מר and Vered Raziel-Kretzmer

Source: *Tarbiz* / טבת-אדר (חוברת ב, תרכ"ץ, טבת-אדר תשע"ח, כרך פה / *Tarbiz* (תשע"ח), pp. 309-336

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/26492189>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרכ"ץ

עד מתי נהגו מסורות התפילה הארץ ישראליות במצרים? עדויות חדשות מן הגניזה

מאת

ורד רזיאל-קצ'מר

מנהג התפילה הארץ ישראלי, שנהג באלף הראשון לסה"נ במרחב השאמי ובביזנטיון, נכחד כמעט לחלוטין בעקבות דעיכת כוחו של המרכז הגאוני הארץ ישראלי ושחיקת המסורות שהנחיל לקהילות רשותו. סידורי הגניזה, החושפים לעינינו את עולמן המורכב של מסורות התפילה הארץ ישראליות, מתעדים גם את תהליך גוויעתו של ענף זה ואת החלפתם ההדרגתית של המנהגים הייחודיים בנוסחים הנפוצים של מנהג בבל.

מקובל לתארך את היעלמותם הסופית של מנהגי התפילה הארץ ישראליים בפסטאט לראשית המאה השלוש עשרה. מסמכים שנשמרו בגניזה מתעדים מאבק בין ראשי הקהילה הארץ ישראלית, ובעיקר החזן שלה, ידותון, ובין מנהיגי הקהילה הבבלית, ובראשם ר' אברהם בן הרמב"ם (הראב"ם) ורב יוסף ראש הסדר. שיאו של המאבק על פי מסמכים אלה בשנת 1211, ועל פי עדותו של הראב"ם גברה ידה של המנהיגות הבבלית, והוא עצמו הצליח להכחיד את המנהגים הארץ ישראליים החריגים ולאחד את מנהג שני בתי הכנסת בפסטאט.¹

במאמר זה אציג עדויות לקיומם של מספר מנהגי תפילה ארץ ישראליים בסוף המאה השלוש עשרה, עשרות שנים לאחר מותו של הראב"ם. דפי סידורים מן העשור האחרון של מאה זו

* לצורך המחקר השתמשתי בראש ובראשונה במאגר הנתונים של 'המפעל לחקר התפילה' באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, בראשות פרופ' אורי ארליך, וחלק מקטעי הגניזה הנדונים אותרו תוך כדי עבודתי במפעל זה. כמו כן נעזרתי בסריקות קטעי הגניזה ובכלים הממוחשבים שבאתר 'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה', במאגר 'המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר' וב'ספר-דתא', מסד הנתונים הקודיקולוגי של 'מפעל הפלאוגרפיה העברית', האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. תודתי לפרופ' אורי ארליך, לפרופ' שולמית אליצור, לפרופ' מנחם בן-ששון ולפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן על הארותיהם המחכימות.

1 מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים: עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 257–259.

מביאים, בתוך תפילת השחרית לשבת בנוסח בבלי בעיקרו, מסורות תפילה ארץ ישראליות של תפילת השיר ושל אמירת עשרת הדיברות. עדויות אלה מוכיחות כי המאבק שהתקיים בתחילת המאה השלוש עשרה לא נחל הצלחה מוחלטת, ושמנהגי תפילה אחדים שרדו עוד עשרות שנים אחר כך. תהליך היעלמותם של מנהגי התפילה הארץ ישראלים היה ארוך ועקשני יותר, הן בפסטאט והן במקומות נוספים במרחב השאמי, והסתיים לא במהלך חד-פעמי אלא בגוויעה איטית.

א. הגורמים לנסיגתם של מנהגי התפילה הארץ ישראלים

כידוע חילקו ביניהם שני המרכזים הגאונים המתחרים, הבבלי והארץ ישראלי, את השליטה בקהילות התפוצות.² שליטת המרכזים בשטחי רשותם התבטאה בכפיפות מנהלית ובסמכות הלכתית רחבה, שניכרה אף בבתי הכנסת. מנהגי התפילה של הקהילות היהודיות במרחב השאמי היו מבוססים על מסורת התפילה הארץ ישראלית, אם כי הגיוון הגדול בנוסחי התפילה העולים מן הגניזה מלמד על גישה סובלנית של ישיבת 'גאון יעקב', שאפשרה למנהגים מקומיים לצמוח בחופש יחסי. שקיעתו של המרכז הגאון הארץ ישראלי יצרה סחף משמעותי בסמכותן של המסורות ההלכתיות והליטורגיות המיוחסות לו. המאה האחת עשרה הייתה תקופה של מלחמות וכיבושים כמעט בלתי פוסקים בארץ ישראל, ובסופה – הכיבוש הצלבני.³ אך כבר בשנות השבעים של

2 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, II, Los Angeles, Berkeley, CA & London 1971, pp. 5-23; מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א, תל אביב תשמ"ג, עמ' 406–413. מיעוט השאלות והתשובות ההלכתיות והלמדניות שנשלחו אל גאון ארץ ישראל הביא את גויטיין למסקנה שישיבת ארץ ישראל תפקדה באופן שונה משיבות בבל, והייתה מרכז מנהלי ומשפטי, מעין סנהדרין, יותר משהייתה מרכז לימודי. ראו: ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, בעריכת י' הקר, ירושלים תש"ס, עמ' 47–49. והשוו: מ' מרגליות, 'לתולדות ההלכה בא"י אחרי חתימת הירושלמי', ה"ל, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, בעריכת י' תא-שמע, ירושלים תשל"ד, עמ' 11–16; מרגליות סבר שמיעוט השאלות לישיבת ארץ ישראל לעומת ישיבת בבל נבע מהתפשטות תחום סמכותה של ישיבת בבל ולא מעליונותה הלמדנית.

3 לתיאור מאורעות המאה האחת עשרה בארץ ישראל ראו: גיל, ארץ ישראל (שם), א, עמ' 315–344. בניגוד לתפיסה המקובלת שהכיבוש הצלבני בסופה של מאה זו היה הגורם המרכזי לפגיעה האנושה ביישוב היהודי בארץ ישראל ובמוסדות ההנהגה שלו, תיאר גויטיין את הכיבוש הזה כאחד בשרשרת אירועים שערערו שוב ושוב את האוכלוסייה היהודית המקומית. הוא הסיק ממכתבי הגניזה כי יהודי התקופה חוו את הכיבוש הצלבני כאסון ברצף צרות ומצוקות ולא כקטסטרופה ייחודית, ושהצלבנים פגשו בנבואם קהילות דלות והרוסות. ראו: S. D. Goitein, 'Genizah Sources for the Crusader Period: A Survey', B. Z. Kedar, H. E. Mayer and R. C. Smail (eds.), *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, Jerusalem 1982, pp. 307-308; ה"ל, 'יהודי ארץ-ישראל בתקופה הצלבנית על-פי גילויים חדשים מן הגניזה הקאהירית', ב"ז 229–230; ה"ל, 'הודי ארץ-ישראל בתולדות ארץ-ישראל 1099–1291', ירושלים תשמ"ו, עמ' 105.

המאה האחת עשרה, בזמן הכיבוש הסלג'וקי, נאלצה הישיבה לברוח לצור. היציאה מגבולותיה המקובלים של ארץ ישראל פגעה קשות במעמד הישיבה, ששאבה את סמכותה מקדושתה הדתית של ארץ ישראל, ושעד אז קיימה בכל שנה בהר הזיתים את הפגנת הכוח הדתית-שלטונית שלה.⁴ ניתוקה של הישיבה ממוקדי הכוח נמשך כשעברה לדמשק בזמן הכיבוש הצלבני, ובשנת 1127 חברה אחת השלוחות של הישיבה הארץ ישראלית למרכז השלטוני והכלכלי החזק של החליפות הפאטמית והעתיקה את מקומה לפסטאט. הקהילה היהודית בפסטאט נהנתה מקרבתה למוקדי הכוח והייתה אחת הקהילות החזקות במרחב, אך לצד הקהילה הארץ ישראלית הוותיקה פעלה בה קהילה בבליית משמעותית.

ירידת סמכותה השלטונית של ישיבת ארץ ישראל באה לידי ביטוי לא רק במעבר מרכז הכובד מארץ ישראל למצרים, אלא גם בהתרופפות שליטתה על המרחב השאמי כולו. למן המאה העשירית הקימו קהילות עולי בבל במקומות שונים בארץ ישראל ובמרחב כולו בתי כנסת משלהן⁵ – לצד בתי הכנסת המרכזיים שהתפללו במסורת ארץ ישראל. מתחים חוזרים ונשנים ביניהן ובין ראשי הקהילות השאמיות על ההנהגה המקומית מעידים על התחזקותן של קהילות אלו.⁶ בארץ ישראל גופה התדלדל היישוב היהודי משמעותית במלחמות המאה

לעומתו ראה גיל בכיבוש הצלבני מהפכה של ממש מבחינת החברה בארץ ישראל. ראו: גיל, ארץ ישראל (שם), א, עמ' 665. גם פראוור תיאר בצבעים דרמטיים את חורבן הקהילות היהודיות בזמן הכיבוש הצלבני. ראו: 'פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים תשס"א, עמ' 41–66. לדעת פרידמן, אחד הנוקים המשמעותיים שגרמו הצלבנים היה הפסקתה של שרשרת המסירה של מנהגי ארץ ישראל, שנעלמו לאחר הכיבוש הצלבני. ראו: מ"ע פרידמן, 'מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם', קתדרה 40 (תשמ"ו), עמ' 66–67.

4 מ' בן-ששון, 'ארץ ישראל ומצרים: מרכז ופריפריה', ד' הריי ואחרים (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח: מדברי הקונגרס הבינלאומי החמישי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח תשנ"ו, ירושלים תשס"ב, עמ' 383–386. לדעת בן-ששון יש קשר ישיר בין עויבת הישיבה את גבולות ארץ ישראל ובין מאבקי המנהיגות שקראו תיגר על מינוי האוטומטי של גאון הישיבה לראשות היהודים – מאבקים שהחלו בתקופה זו בתביעתו של דוד בן דניאל, ושנמשכו עד ימי הראב"ם. לדעת פראוור התמוססה סמכותה המנהלית של הישיבה הגאווית כמוסד המרכזי במרחב השאמי כבר בסוף המאה האחת עשרה. ראו: פראוור, תולדות היהודים (שם), עמ' 125.

5 על פי עדותו של פירקוי בן באבוי, כבר במאה השמינית התגוררו בארץ ישראל עולים מעיראק שניסו לשנות מנהגי תפילה ארץ ישראלים ולהתאימם למסורת הבבלית. אולם גויטיין הסיק מדבריו כי בבליים אלה לא הקימו בית כנסת לעצמם אלא התפללו בבתי הכנסת המקומיים. עדויות לא מעטות תומכות בקיומם של בתי כנסת נפרדים לבבלים בארץ ישראל ובמצרים במאה האחת עשרה, אולם מסמך שפרסם גויטיין מציג עדות לתהליכי הפרדה כבר במאה העשירית. ראו: S. D. Goitein, 'Congregation Versus Community: An Unknown Chapter in the Communal History of Jewish Palestine', *JQR*, 44 (1954), pp. 293–295.

6 גיל תיאר לא רק ויכוחים על ההנהגה אלא גם ניסיונות להקים מערכת בתי דין נפרדת לאנשי הקהילה הבבלית, יזמה שעוררה התנגדות נמרצת מצד גאוני ארץ ישראל. ראו: גיל, ארץ ישראל (לעיל הערה 2) א, עמ' 435–453, 475–476. גם בריקת תיארה את המחלוקות על הקמת בית דין נפרד לקהילה הבבלית בפסטאט במאה האחת עשרה, והיא סברה ששתי הקהילות בפסטאט תפקדו למעשה כעדה אחת מעורבת, ושהמחלוקת באשר לבתי הדין משקפת מאבקי כוח על ההנהגה המקומית יותר משהיא משקפת הפרדה בין שתי הקהילות.

האחת עשרה,⁷ והעולים לארץ אחרי הכיבוש הצלבני היו בעיקר יהודים אירופים שנהגו במנהגי בבל.⁸ אמנם תהליכי השקיעה לא פסחו על המרכז הבבלי, אולם השליטה התורנית-הלכתית שהשיגו ישיבות בבל בתקופת פריחתן נשאה פירות בתקופה המאוחרת יותר, והביאה להתפשטות השפעתה של המסורת הבבליה בקהילות התפוצה. בפסטאט עצמה תרמה יוקרתם של צאצאי גאוני ארץ ישראל, שהחזיקו בראשות הקהילה, לחוסנה של הקהילה השאמית. אך בשליש האחרון של המאה השתים עשרה דרך במצרים כוכבו של הרמב"ם, שתפס את תפקיד המנהיגות מידי שושלות גאוני ארץ ישראל,⁹ וכך היו קהילות מצרים נתונות לראשונה בהנהגה בבליה וללא גב שלטוני שיסמוך ויתקף את המסורות הארץ ישראליות.

השחיקה המתמשכת במעמדם של המנהגים השאמיים באה לידי ביטוי בולט בסידורי התפילה. הליטורגיה הארץ ישראלית המאוחרת הייתה נתונה להשפעה של נוסחי תפילה בבליים במעגלים הולכים ומתפשטים. למעשה סידורי שלהי התקופה הם סידורים מעורבים, שהנוסח הבסיסי שלהם הוא בבלי בעיקרו, ושמשובצים בו מסורות תפילה מיוחדות ארץ ישראליות או פיוטים ארץ ישראלים, בעיקר בתפילות השבת והמועדים.¹⁰

ראו: א' ברקת, שפריר מצרים: ההנהגה היהודית בפוסטאט במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה, תל אביב תשנ"ה, עמ' 81–86; הנ"ל, 'מוצא וחברה בקהילה היהודית בפסטאט במאה האחת-עשרה', פעמים, 34 (תשמ"ח), עמ' 14–20.

7 להשוואה מספרית של האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל לפני הכיבוש הצלבני ואחריו ראו: S. Schein, 'The Jewish Settlement in Palestine in the Crusader Period (1099-1291)', A. Carmel, P. Schäfer and Y. Ben-Artzi (eds.), *The Jewish Settlement in Palestine 634-1881*, Wiesbaden 1990, pp. 23-26.

8 לתיאור העליות לארץ ישראל וארצות מוצאם של העולים ראו: פראוור, תולדות היהודים (לעיל הערה 3), עמ' 159–163; א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ-ישראל 1099–1517', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 50–80.

9 עלייתו של הרמב"ם לתפקיד ההנהגה הייתה כרוכה במאבקים, בעיקר עם צאצאי גאוני ארץ ישראל שהחזיקו בתפקידי הנהגה ועם תומכיהם. גם לאחר הכתרתו של הרמב"ם לראשות היהודים נמשכו מאבקים אלה, וחלקם אף נשאו פרי. ראו: M. Ben-Sasson, 'Maimonides in Egypt: The First Stage', A. Hyman (ed.), *Maimonidean Studies*, II, New York 1991, pp. 3-30; מ"ע פרידמן, 'הרמב"ם, זוטא והמוקדמים: סיפורם של שלשה חרמות', ציון, ע (תשס"ה), עמ' 473–528. למחלוקת בשאלה אם אכן היה הרמב"ם ראש היהודים בפועל ראו: J. Levinger, 'Was Maimonides "Rais al-Yahud" in Egypt?', I. Twersky (ed.), *Studies in Maimonides*, Cambridge, MA and London 1990, pp. 83-93; H. A. Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works*, Oxford 2005, pp. 54-64; מ"ע פרידמן, 'הרמב"ם "רייס אליהוד" (ראש היהודים) במצרים', א' ארליך, ח' קרייסל וי' לסקר (עורכים), על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים לעקב בלידשטיין, באר שבע תשס"ח, עמ' 413–435.

10 ע' פליישר, 'לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה', אסופות, 2 (תשנ"ג), עמ' רית-ריט (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, א, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 800–801).

ב. הפולמוס בשנת 1211

בתחילת המאה השלוש עשרה עמדה הקהילה השאמית בפסטיאל בפני מתקפה של ראשי הקהילה המקומית כנגד מנהגי התפילה הייחודיים שלה. פרטיה של פרשה זו נפרשו על ידי מספר חוקרים ובראשם מרדכי עקיבא פרידמן, שפרסם בסדרת מאמרים מסמכים שונים מן הגניזה, שו"ת, עצומות ועצומות שכנגד ומכתבי פנייה לשלטונות שבמרכזם שלילת זכות הקיום של מסורות התפילה הארץ ישראליות או הגנה עליהן.¹¹ על פי המסמכים שהגיעו לידינו המנהיגים המקומיים שעמדו בחזית המתקפה היו ראש היהודים, הראב"ם, שדרכו החסידית בענייני תפילה הובילה אותו לחולל רפורמות נרחבות בבתי הכנסת שבתחום השפעתו,¹² והחכם ממוצא עיראקי רב יוסף ראש הסדר, שחלקים נרחבים מארכיונו הגיעו אל הגניזה.¹³

11 מ"ע פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראליים בשאלות ותשובות שמן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)', ש' אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 69–102; הנ"ל, מחלוקת לשם שמים (לעיל הערה 1), עמ' 245–298; הנ"ל, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה"רשות"', ע' פליישר, מ"ע פרידמן ו' קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים ותל אביב תשנ"ח, עמ' 328–367; הנ"ל, 'ועקת שבר על ביטול אמירת הפיוס', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 128–147; הנ"ל, 'עדות חדשה על ביטול התפילות ומנהגי התפילה הארץ ישראלים במצרים בימי הראב"ם', א' ארליך (עורך), התפילה בישראל: היבטים חדשים, באר שבע תשע"ו, עמ' 315–326; הנ"ל, 'תלונה לסלטאן על ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פא (תשע"ו), עמ' 335–390.

12 למנהיגותו של הראב"ם ולתפיסתו הדתית-רוחנית ראו: ר' מרגליות, תולדות רבנו אברהם מיימוני בן הרמב"ם, עם אגרותיו ותשובותיו מכתבי-יד, ורשה תרס"ב, עמ' 3–26; ש"ד גויסין, 'רבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 181–197; הנ"ל, 'התחדשותה של המחלוקת בעניין ה"רשות" אחר עליותו של רבנו אברהם בן הרמב"ם', ד"ש לוינגר, א' שייבר ו' שומג' (עורכים), ספר זכרון לכבוד פרופ' יצחק יהודה גולדציגר, ב, ירושלים תשי"ח, חלק עברי, עמ' 49–54; י' ינון-פנטון, 'הרמב"ם ובנו הראב"ם: המשכיות ושוני', א' רביצקי (עורך), הרמב"ם: שמרנות, מקוריות, מהפכנות, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 17–42; מ' בן-ששון, 'הרמב"ם בבית הרמב"ם: בין שמרנות למהפכנות', שם, עמ' 50–57; J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, I, Oxford 1920–1922, pp. 248–249; II, pp. 326–332; M. A. Friedman, 'Abraham Maimonides on His Leadership, Reforms, and Spiritual Imperfection', *JQR*, 104 (2014), pp. 495–512; E. Russ-Fishbane, 'The Maimonidean: Legacy in the East: Study of Father and Son', *ibid.*, 102 (2012), pp. 190–223; *idem*, *Judaism, Sufism, and the Pietists of Medieval Egypt: A Study of Abraham Maimonides and His Times*, Oxford 2015. לרפורמות שהנהיג בתפילה ראו: נ' יודר, השפעות איסלאמיות על הפולחן היהודי, אוקספורד תש"ו, עמ' 37–82 (נדפס שוב עם תיקונים והוספות: הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 691–736); רוס-פישביין, יהדות, סופיות (שם), עמ' 158–184; י' בלידשטיין, 'ציבור ותפילה בציבור בכתבי ר' אברהם בן הרמב"ם', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 148–163; M. A. Friedman, 'Abraham Maimuni's Prayer Reforms: Continuation or Revision of His Father's Teachings?', C. Fraenkel (ed.), *Traditions of Maimonideanism*, Leiden and Boston, MA 2009, pp. 140–154; הנ"ל, 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', בר-אילן כו-כו (תשנ"ה), עמ' 259–271; הנ"ל, תלונה לסלטאן (לעיל הערה 11).

13 על רב יוסף ראש הסדר, חיבוריו וסיוטות חיבוריו שבגניזה ורשימות הספרים שלו ראו: ל' גינצבורג, גנזי

מנהגי התפילה המרכזיים שעוררו את התנגדותם של חכמים אלה כללו את הקריאה הכפולה בתורה בקהילה השאמית, שקראה בתורה במנהג התלת־שנתי, אך הוסיפה את קריאת הפרשות על פי המנהג החד־שנתי מתוך חומשים; את סדר קריאות ההפטרה הייחודי; את המנהג להרבות בפיוטים ואת תפילת השיר, שנאמרה בשבתות וחגים. בשנת 1211 נשאל רב יוסף ראש הסדר על מנהגי תפילה אלה, ובתשובותיו פסל בפירוש את מסורות ארץ ישראל, שהיו בעיניו טעויות ועמדו בניגוד לעקרונות ההלכתיים של התלמוד.¹⁴ רב יוסף לא הסתפק בהבעת דעה הלכתית וקרא להתנגדות פעילה של כל בעלי הסמכות לשם ביטולן של מסורות אלה: 'חייבים להכריח את אלה המקבלים עליהם את מנהג ארץ ישראל ולהחזיר אותם אל מנהג בבל כדי שהכל יעשו מנהג אחד, כפי שכבר עשו הגאונים בארץ ישראל כולה עד שדחו את המנהג הזה ממנה'.¹⁵ הוא עצמו אמר וקיים: טיוטת עצומה בכתב ידו של רב יוסף שפרסם לאחרונה פרידמן מלמדת כי הוא לקח חלק פעיל בכפיית מנהגי בבל על אנשי הקהילה השאמית.¹⁶

סביר להניח שבראש המתנגדים למהלכים אלה מקרב הקהילה השאמית עמדו משפחות המנהיגים צאצאי גאוני ארץ ישראל, בני השישי, אך מועטות העדויות לכך בכתבי הגניזה.¹⁷

שכטר, ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 403–414; מאן, היהודים במצרים (שם), א, עמ' 243; ב, עמ' 310–313; א' שייבר, 'קטעים חדשים מספר תלמודא רבה של יוסף בן יעקב הבבלי', הנ"ל (עורך), מזכרת עמנואל: לכבוד אברהם חיים לעף: קבוצת מאמרים, בודפשט תש"ז, חלק עברי עמ' 158–168; ש' אברמסון, 'רב יוסף ראש הסדר', קרית ספר, כו (תש"ט), עמ' 72–95; ש' אסף, 'פירוש לסדר רב סעדיה גאון מר' יוסף ראש הסדר ב"ר יעקב ראש בי רבנן', שם, יח (תש"א), עמ' 61–66; נ' אלוני וא' שייבר, 'רשימת ספרים אוטוגרף לרב יוסף ראש הסדר', שם, מח (תשל"ג), עמ' 152–172; ל' גינת, 'ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תש"ן; מ' לביא, "סדר הגדות יהיה לפי הסדר אחרון": מעמד המדרש והאגדה ברשימות הספרים של ר' יוסף ראש הסדר, מ' בן־ששון ואחרים (עורכים), הקנון הסמיו מן העין: חקרי קנון וגניזה, ירושלים תשע"א, עמ' 38–87, וההפניות הנוספות שם, הערה 2.

14 לפרסום תשובות אלו ולדין מפורט בהן ראו: פרידמן, התנגדות לתפילה (לעיל הערה 11).

15 פרידמן, התנגדות לתפילה (שם), עמ' 91. לפנינו עדות ייחודית לכך שבארץ ישראל עצמה כבר לא נהגו מסורות אלה, כפי שציין רב יוסף במפורש בהמשך דבריו: 'והיום לא נשאר בה אחד המחזיק במנהג הנפסד הזה' (שם). אולם יש לשאול באיזו מידה מהימנה עדותו, וראו להלן הערה 94.

16 פרידמן, עדות חדשה (לעיל הערה 11).

17 פנייה של בני השישי אל הסלטאן כנגד שינויי התפילה שהנהיג הראב"ם מתועדת באיגרת שפרסם פרידמן, תלונה לסלטאן (לעיל הערה 11). אולם הראב"ם הנהיג שינויים רבים בתפילה, ורק חלקם נגעו לביטול המנהגים הארץ־ישראליים. הוא ביטל מנהגי תפילה שהיו נפסדים בעיניו, כגון אמירת ברכות השחר בבית הכנסת (ראו: שם, עמ' 360–361) וחידש מנהגים אחרים על פי שיטתו החסידית בתפילה. היעדר פרטים מפורשים מקשה פעמים רבות לזהות את זמנו ואת הקשרו הספציפי של כל מסמך ובאילו מנהגי תפילה מדובר בו. בדומה לכך מסמך המתעד בקשה מיהודי רם מעלה שיפנה לשלטונות כנגד הניסיון לבטל אמירת פיוטים בבית הכנסת, קשור לדעת פרידמן למאבק כנגד מנהגי התפילה של קהילת השאמיים בפסטאט. ראו: פרידמן, זעקת שבר (לעיל הערה 11), עמ' 132. אך פרנקל יחסה מסמך זה לקהילת אלכסנדריה ולא לפסטאט. ראו: מ' פרנקל, האוהבים והנדיבים: עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 437–441. גם גויטיין סבר שהפניה נשלחה מקהילה קטנה במצרים. ראו: גויטיין, חברה ים תיכונית, ב (לעיל הערה 2), עמ' 160. לפרסום טיוטות עתירה נוספת לרשויות המוסלמיות בדבר שינוי מנהגי התפילה של בית כנסת, שאין

בולטת בין המתנגדים דמותו של ידותון הלוי, אבו אלחסן בן אבו סהל, חזן, סופר, פייטן, תלמיד חכם וחבר הישיבה. ידותון, ששמו זוהה על ידי עזרא פליישר מתוך טיוטות פיוטיו,¹⁸ נחשב חזנה של הקהילה הירושלמית בפסטאט בסוף תקופת פעילותה, וסידורי התפילה הרשמיים של בית הכנסת השאמי הועתקו בכתב ידו.¹⁹ לצד שאלות הלכתיות שהופנו אל ראשי הקהילה בניסיון להגן על מנהגי התפילה העתיקים, ועתירות שהופנו לשלטון האסלאמי – שראה עצמו אחראי גם לעולמם הרוחני של בני דתות אחרות, ושנסה להתנגד לשינוי מסורות ולחידושים²⁰ – התגלתה טיוטת עצומה בכתב ידו של ידותון, שפליישר כינה כתב אמנה. בעצומה זו התחייבו החותמים להמשיך לשמר את מנהגי התפילה הארץ ישראלים המפורטים בה:

תיקון ומנהג בית הכנסת הידוע כבית כנסת הירושלמים בפוסטאט [...] סדרי התפילות בו בחול ובראשי חודשים ותפילת השיר ותהלוכת ספר תורה הידוע כספר השיר מן ההיכל אל הבימה וקריאת עשר הדברות והחזרתו להיכל בלי פתיחה ובלי קריאה על פי הסדר הראוי בשבתות ובחגים [...] ואין דרך לאדם לשנות מהם דבר ולא לגרוע דבר ולא להתנגד אליו בכלל.²¹

רדאות באשר להקשרה המדויק, ראו: R. Gottheil, 'Some Genizah Gleanings', *Mélanges Hartwig Derenbourg: Recueil de travaux d'erudition dédiés à la mémoire d'Hartwig Derenbourg par ses Amis et ses élèves*, Paris 1909, pp. 97-99; 'י-נון-פנטון', 'תפילה בעד הרשות ורשות בעד התפילה', *Mamlik Studies Review*, Cambridge 1993, pp. 291-292; M. Rustow, 'At the Limits of Communal Autonomy: Jewish Bids for Government Interference', *Mamlik Studies Review*, 13 (2009), pp. 140-143.

- 18 פליישר, לסדרי התפילה (לעיל הערה 10), עמ' רמד-רנה (עמ' 826-837).
- 19 סידוריו של ידותון נדונו בהרחבה אצל ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 224-320 (ללא זיהוי המעתיק בשמו). זה לא כבר פרסמה אליצור במאמר מסכם פיוטים רבים של ידותון. ראו: ש' אליצור, 'שירי ר' ידותון הלוי החבר', דיני ישראל, כו-כו (תשס"ט-תש"ע), עמ' 301-362, ושם, עמ' 301-304, סקירת המחקר ותולדות הפולמוס על התפילה. לפרסום פיוטים נוספים שלו ראו: הנ"ל, 'אבל אישי ונחמת העם בפיוטים קדומים', גנוי קדם, ז (תשע"א), עמ' 16-24. חלופת מכתבים בין ידותון לחזן של אלכסנדריה בענייני פיוטים פרסמה פרנקל, האוהבים והגדיבים (לעיל הערה 17), עמ' 557-561 (וראו שם, עמ' 114-145, על נוהגי החלפת פיוטים בין חזנים). ולבסוף, בגיליון האחרון של תרביץ פרסם פרידמן את נוסח מעריב של שבת בקטעים מסידור שהועתק בידי ידותון. ראו: מ"ע פרידמן, 'מעריב של שבת בבית כנסת הירושלמים בפסטאט בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 175-197.
- 20 על הרקע למעורבותם של השלטונות האסלאמיים במתרחש בבתי הכנסת ראו: פרידמן, תלונה לסלטאן (לעיל הערה 11), עמ' 361-365; רוסטוב, בגבולות האוטונומיה (לעיל הערה 17).
- 21 פרידמן, מחלוקת לשם שמם (לעיל הערה 1), עמ' 251-253. לפרסום כתב אמנה זה ולדיון בו ראו: מאן, היהודים במצרים (לעיל הערה 12), א, עמ' 221-223; פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 218-223; פרידמן, התנגדות לתפילה (לעיל הערה 11), עמ' 71; רוס-פישבין, מורשת הרמב"ם (לעיל הערה 12), עמ' 208-209. כתב האמנה נושא את התאריך אדר אתקבב לשטרות, ותשובותיו של רב יוסף ראש הסדר נכתבו חודש אחר כך, בניסן באותה שנה. סביר אם כן שהתשובות הן תגובה על כתב האמנה, כהשערת

הביצוע החגיגי של תהלוכת השיר, שבמסגרתו נאמרו מזמורי תפילת השיר ומקראות עשרת הדיברות, תופס חלק מרכזי בתיאור מסורות התפילה המיוחדות שעמדו בראש גאוותם של אנשי הקהילה השאמית, לצד המנהג הכפול של הקריאה בתורה. מכתב האמנה וכן מתשובות רב יוסף ראש הסדר מסתבר כי תפילת השיר הייתה אחת המסורות הארץ ישראליות שנשתמרו עד ימי גוויעתה הסופית של הקהילה השאמית בפסטאט, ושכני הקהילה נאבקו להחזיק בהן. כיצד הוכרע המאבק על נוסח התפילה של בית הכנסת השאמי בפסטאט? ראיות משני סוגים תמכו בהנחה שלחצם של הראב"ם ורב יוסף ראש הסדר השיג את מטרותיו, ושבעקבותיו סביב שנת 1211 חדלו לקיים הלכה למעשה בפסטאט את מנהגי התפילה הארץ ישראלים. הראיה המרכזית היא עדותו של הראב"ם עצמו, שכתב במאמר התפילה בחיבורו 'ספר המספיק לעובדי השם' (פתאב כפאיה אלעאבדין), שכבר בתחילת כהונתו כראש היהודים²² הצליח לאחד את מנהגי שני בתי הכנסת המקומיים:

ועינינו ראו ולא זר בעיר הזאת אשר אנו בה, מדינת פוסטאט, שני בתי-כנסת מפורסמים, אחד מהם ידוע 'הבבלים', המנהג בו בתפילה ובקריאה בספר תורה כמנהג בני הגלות כולם. והשני ידוע 'הירושלמים', יש לו מנהג מנוגד לכל אחד [...] ואנו הם אשר איחדנו בתחילת הנהגתנו [...] את מנהג שני בתי הכנסת.²³

לעדוהו של הראב"ם מצטרפת עדותם של סידורי הגניזה, המלמדים שהמנהג הארץ ישראלי פסק להתקיים. סידורי ארץ ישראל שבגניזה הם מוקדמים ברובם המכריע, ובין אלה המאוחרים מאמצע המאה השתים עשרה ניכר חלקם של הסידורים המעורבים, שהושפעו משמעותית ממנהג בבל. אולם עדות הסידורים איננה שלמה, משום שהם כמעט לעולם אינם מתוארכים,²⁴ והמידע

פרידמן, התנגדות לתפילה (שם), עמ' 73.

22 הרמב"ם נפטר בשנת 1204, והמחלוקת סביב הכהונה פרצה מחדש. ממסמך שפרסם גויטיין עולה כי חלק מן הציבור התנגד להזכרת שמו של הראב"ם ברשויות במהלך התפילה, והמתנגדים פרשו מבתי הכנסת והתפללו במקומות אחרים. לשם פתרון הבעיה הוטל חרם נגד הזכרת רשות מפורשת בשם. ראו: ש"ד גויטיין, 'התחדשותה של המחלוקת (לעיל הערה 12)', ב, חלק עברי, עמ' 49–54. הרשות המוקדמת ביותר המזכירה את הראב"ם באופן המצביע על התבססות שלטונו היא משנת 1211. ראו: פרידמן, תשובת ר' יחיאל (לעיל הערה 11), עמ' 333. וסביר, כפי שציין פרידמן, שבמילים 'בתחילת הנהגתנו' התכוון הראב"ם לאירועי שנה זו. ראו: פרידמן, מחלוקת לשם שמים (לעיל הערה 1) עמ' 263.

23 פרידמן, מחלוקת לשם שמים (שם), עמ' 257–259, בתרגומו. המילה 'הם' נוספה בתיקון שהציע מאוחר יותר. ראו: מ"ע פרידמן, 'מינוי שליח ציבור והדחתו אצל הרמב"ם והראב"ם על פי מקורות בערבית יהודית', מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), ספר הזכרון לפרופ' מאיר בניהו (בדפוס). תודתי לפרופ' מ"ע פרידמן שהואיל לשלוח לי את המאמר טרם צאתו לאור. באופן דומה תרגם רוס-פישביין, מורשת הרמב"ם (לעיל הערה 12), עמ' 206. לתרגומים חלופיים של המשפט ראו: פרידמן, מחלוקת לשם שמים (שם), עמ' 262; הג"ל, מינוי שליח ציבור (שם); וכן: ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם: הוא כתאב כפאיה אלעבאדין (הכרך השני מתוך החלק השני), מהדורת נ' דנה, רמת גן תשמ"ט, עמ' 180.

24 גם בהתחשב במצבם המקוטע של קטעי הגניזה שהגיעו לידינו, מיעוט הקולופונים שנמצאו בכתב ידם של

הפלאוגרפי שברשותנו אינו מאפשר לדייק בתיארוכם של כתבי יד בטווח זמן של פחות מ־100 שנה. על כן אין קטעי הסידורים מעידים במפורש אם אכן הפסיקו להתפלל על פי מסורות ארץ ישראל בשנות העשרה של המאה השלוש עשרה, בהשפעתו הישירה של הלחץ שהפעילו ראשי הקהילה, או שהקהילה השאמית החזיקה מעמד ונהגה על פי נוסחי התפילה המיוחדים שלה עוד עשרות שנים לאחר אירועים אלה. מכל מקום עדותם המצטרפת של הסידורים תואמת את התמונה הכללית שעלתה ממסמכי הגניזה, שעל פיה ענף נוסח ייחודי הנוכח ברובד הקדום של כתבי היד התמזג בהדרגה עם ענף הנוסח הנפוץ ולבסוף נעלם.

ג. עדויות חדשות

ממצאים חדשים מסידורי הגניזה, שיוצגו להלן, מפריכים את ההנחה שהמנהג הארץ ישראלי בפסטאט נעלם לחלוטין סביב 1211. אלו דפי סידורים מעורבים שהועתקו בסוף המאה השלוש עשרה; הם מבוססים בעיקרם על ענף מנהגי התפילה הבבלי, אך נגלות בהם מסורות ארץ ישראליות מובהקות: תפילת השיר ואמירת עשרת הדיברות בשחרית לשבת.

קטעי הגניזה לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557E.12-13²⁵ וקיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 155.128 מרכיבים יחד שני גיליונות רצופים שנשרו מלבו של קונטרס ששימש כסידור לכל ימות השנה.²⁶ בשני הדפים הראשונים מועתקות ברכות השחר בנוסח בבל, 'רבון כל העולמים', ו'אתה הוא עד שלא נברא העולם', הנחתמות, כרגיל בנוסחי הגניזה, בפסוק 'בעת ההיא אביא אתכם [...] בשובי את שבותי לעיניכם אמר יי' (צפ' ג 20). אחריהם הנחה המעתיק את המתפלל להוסיף בשבתות ובחגים, לפני 'ברוך שאמר', את מזמורי השיר:

תם יקול הנא אלשיר יום אלסבת בכרא, ופי אלעיד ויום צום כיפור ויום חג המצות ויום חג השבועות ויום חג הסוכות ויום ראש השנה יקול אלשיר ק[ב]ל מא יקול [בר]וך שאמר (אחר כך יאמר השיר הזה ביום שבת בבוקר, ובחג, ויום צום כיפור ויום חג המצות ויום חג השבועות ויום חג הסוכות ויום ראש השנה יאמר השיר, לפני שיאמר ברוך שאמר).

לאחר ההנחיה באים מספר פסוקי פתיחה,²⁷ ואחריהם מועתקים שירי המעלות, דהיינו 'השיר'. ההעתיקה נקטעת במזמור התשיעי, קכח.

סופרי הסידורים או על דפים שעשויים היו לנשור מטמוסים של קובצי תפילה, מעלה את השאלה עד כמה נהוג היה בזמנם ובמקומם של המעתיקים הארץ ישראלים הקדומים לרשום קולופון בסוף העתקות ליטורגיות. לפרסומו הראשון של קטע זה ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 236–237. פליישר ראה במבנה התפילה שבקטע מאפיין של סידורי ארץ ישראל ולא עמד על טיבו המאוחר של הסידור.

26 בגיליונות אלה 16–17 שורות בעמוד, מידותיהם 13×18 ס"מ, והכתב מנוקד בניקוד טברני מלא, כולל רפה. המעתיק לא הקפיד על יישור סופי השורות, אך לעתים רשם מילה באלכסון כדי לא לחרוג הרבה מסוף השורה, וכך דרכו בכל העתקותיו.

27 'אמרי האוינה [...] בוקר תשמע קולי' (תה' ה 2–4); 'ואני אליך יי' שועתי ובבקר תפילתי תקדמך' (שם פח 14);

תפילת השיר

תפילת השיר, הקרויה בקטעי הגניזה אלשיר או אלשיראת, היא מסורת תפילה ארץ ישראלית ייחודית, שפליישר זיהה כראוי לראשונה ודן בה באריכות.²⁸ שמה נגזר מ-15 שירי המעלות הפותחים אותה (תה' קכ-קלד), ושבחלק מהמנהגים הם רוב בניינה. שיבוצה במסגרת תפילת השחרית בסידורי הגניזה איננו אחיד, וניתן למצוא אותה במספר מופעים. בשבתות ובחגים נאמרו לעתים מזמורי שירי המעלות, בתוספת שני המזמורים שלאחריהם, תה' קלה-קלו (תפילת השיר הקצרה), לפני פסוקי דזמרה הארץ ישראליים.²⁹ מסורת ארץ ישראל בפסוקי דזמרה נבדלת בכך שהיא כוללת שבעה מזמורים מסוף ספר תהלים (תה' קמד-קנ), ולא ששה כמקובל, ומורכבת ממזמורים ומברכת חתימה בלבד.³⁰ נעדרים ממנה ברכת הפתיחה (ברכת 'אל ההודאות' או בנוסחה המורחב 'ברוך שאמר'), לקט הפסוקים 'יהי כבוד' ומקראות 'ויברך דוד' ו'אתה הוא יי לברך'.³¹ ברכת החתימה באה בנוסח 'ההלוך', בדומה לברכת השיר החותמת את ההלל, ולא בנוסח 'שתבח'. נוהג זה של תפילת שיר קצרה לפני המזמורים הרגילים, המיוחד לשבתות ולחגים, הוא זה המצוי, בלבושו המאוחר, בקטעי הסידורים המעורבים הנדונים כאן.

בסידורים שנועדו לימות החול נפוצה במיוחד גרסה ליטורגית אחרת, שבה מנותקת תפילת השיר מפסוקי דזמרה, ושירי המעלות נאמרו בפתיחת השחרית, כעין תפילת רשות, עוד לפני

'אני אשר עון וארנן לבקר חסדך [...] (שם נט 17). הרכב פתיחה זה מופיע כמעט כלשוננו בקטע ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 2871.16, ENA, אלא שבו הוחלף הפסוק האמצעי לפסוק בעל תמה דומה, 'אני תפילתי' (שם סט 14). הפסוק האחרון, 'אני אשר עון', נפוץ במיוחד כפתיחה לתפילת השיר, וניתן למצוא לפני שירי המעלות גם בקטעים קיימברידג', ספריית האוניברסיטה 1080, T-S H 10.225, Add. 3356, T-S NS 150.5, T-S NS 235.166a

28 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 224–257.

29 מנהג זה נמצא מפורש רק בסידורים המאוחרים המעורבים, בעוד שבסידורים קדומים הוא רמוז, בדרך כלל במילים 'אלשיראת ואלמזאמיר' (השירות והמזמורים). ראו לדוגמה: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (שם), עמ' 229. רמיזה זו איננה חד-משמעית, ועל כן יש לסייג ולומר שהבנתה על פי מבנה הסידורים המאוחרים היא במידה מסוימת סיעון מעגלי. היות שתפילת השיר מצויה – בעיקר בימות החול אך לעתים בשבת – בפתיחת התפילה לפני ברכות השחר, כפי שיתואר להלן, והיות שלעיתים דילגו בשבתות ובחגים על ברכות השחר (כמתואר בסידור השחרית לשבת שבקטע קיימברידג' T-S NS 235.166a), הרי ניתן לפרש שתיאור קצר זה של מבנה השחרית לשבתות ולמועדים מכון לתפילת השיר בפתיחת התפילה.

30 כך לדוגמה בכ"י סנקט פטרבורג, אוסף אנטונין 993, Yevr. B.III, שפרסם ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ-ישראל', י' בער, י' גוטסון ומ' שובה (עורכים), ספר דינבורג: קובץ דברי עיון ומחקר מוגש לבן-ציון דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 122. על חטיבת הזמירות הארץ ישראלית ראו עוד: ו' רזיאל-קרצ'מר, 'תפילת הבוקר הארץ-ישראלית בשירי מגילה מן הגניזה', קבץ על יד, כד (תשע"ו), עמ' 30–32.

31 מקראות 'אתה הוא יי לברך' ופעמים רבות גם 'ויברך דוד' נאמרו בפתיחת תפילת השחרית, לפני ברכות השחר. ראו: רזיאל-קרצ'מר, תפילת הבוקר (שם), עמ' 18–21. לקט הפסוקים 'יהי כבוד', בנוסחו הארץ-ישראלי הקצר, נאמר בין התוספות שאחרי פסוקי דזמרה, ובשבתות ובחגים פתח את החטיבה המקיפה את מזמור היום. ראו: שם, עמ' 40–42.

ברכות השחר.³² במופע הנרחב של תפילת השיר הארוכה, שנמצא הן בסידורי החול והן בסידורי השבת, מתמזגת תפילת השיר עם פסוקי דזמרה, וכל המזמורים שמתחילת שירי המעלות בתה' קכ ועד סוף פסוקי דזמרה בתה' קנ נאמרו ברצף אחד ללא חלוקה לחטיבות משנה.³³ פיתוחו של מנהג זה הוא תהלוכת השיר, שהוזכרה בכתב האמנה, ושבה זכה השיר לקישוטים ליטורגיים וביצועיים כאחד. היא משלבת פסוקים, תפילות ופיוטים בין מזמורי תפילת השיר, ונאמרה בפני ספר תורה שהוצא מן ההיכל.³⁴ מנהג מורכב ומפותח זה מוכר בעיקר מן הסידור לשבת שבכ"י וינה, אוסף הארכידוכס ריינר H.96, שבכתב ידו של ידותון, משלהי תקופת קיומן של מסורות ארץ ישראל; סידור זה מכונה סדר פסטאט ב.³⁵

בניגוד למנהגו של ידותון בתפילת השבת, בקטעי הסידור שהוצגו לעיל נהגו גופם של פסוקי דזמרה בנוסח בבל. דבר זה מתברר מן ההוראות שלפני 'השיר', שהנחו את המתפלל להוסיף את שירי המעלות בשבתות ובחגים לפני 'ברוך שאמר', תפילה שלא נכללה כאמור בנוסחי ארץ ישראל. עולה מכך כי שתי החטיבות המרכזיות של תפילת הבוקר בסידור זה, ברכות השחר ופסוקי דזמרה, בנויות במתכונת הענף הבבלי. אלא שבשבתות ומועדים הוסיפו ביניהן תפילת שיר על פי המסורת הארץ ישראלית.

שלושה קטעי גניזה נוספים פרי עטו של אותו הסופר, שלהלן יתברר ששמו שלמה, מאששים את מבנה פסוקי דזמרה שהתגלה בצירוף קטעי לונדון וקיימברידג'. קטעים אלה אינם רצופים ממש ונשרו אולי מאותו טומוס (כרך) ושמא מסידורים דומים.³⁶ בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 196.23 שני דפים לא רצופים, בראשון 'רבון כל העולמים' מברכות השחר הבבליות, ובשני מועתקים שירי המעלות קכט–קל. גם בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 159.57 שני דפים לא רצופים, ובדף הראשון רשומים 'יהי כבוד' הבבלי

32 נדידתה של תפילת השיר בתפילת השחרית היא אחד הרמזים להיותה תוספת מאוחרת לסידור הארץ ישראלי. מסקנה זו עומדת בניגוד לדעתו של פליישר, שסבר כי תפילת השיר היא הרכיב הקדום והמקורי של פסוקי דזמרה הארץ ישראליים. ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 242. בכונות להרחיב בנושא זה במאמר נפרד שיעסוק בהתפתחותה של תפילת השיר ובמופעה בגניזה.

33 ראו לדוגמה את הקטעים שפרסמו מאן ופליישר ואת דיוניהם בהם: J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA*, 2 (1925), pp. 279–280; פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (שם), עמ' 233–237. קשה לסמוך על סברתו של פליישר שהמופע הארוך של תפילת השיר יחדו לכתחילה לשבתות וחגים ונדר מהם גם לימות החול.

34 פליישר הקדיש למנהג תהלוכת השיר ולכ"י וינה H.96 פרק שלם בספרו תפילה ומנהגי תפילה (שם), עמ' 275–291.

35 פליישר הוא שהבחין בין שני טופסי הסידורים בכתיבת ידו של ידותון וטבע את כינויהם. ראו: פליישר, לסדרי התפילה (לעיל הערה 10), עמ' רית–ריט (עמ' 800–801).

36 בדפים אלה 12 שורות בעמוד, ומידותיהם 13×9 ס"מ. הכתב מנוקד. מריבוי קטעי הסידורים בכתב ידו של סופר זה ניכר כי היה זה משלח ידו, וסביר שייצר סדרת סידורים דומים, ועל כן עשויים היו הדפים שהגיעו לידינו להשתייך במקורם לסידורים נפרדים.

ו'אשרי יושבי ביתך', והיינו חטיבת פסוקי דזמרה הבבלי. ³⁷ שוב לפנינו מבנה של תפילת שיר קצרה – שירי המעלות – המשובצת בתוך תפילת השחרית במבנה בבלי. מעטו של סופר זה נשמר גם דף בודד ובו העתקת שירי המעלות קבד–קכה. קטע זה, קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 20.196, אינו מנוקד וסביר שנשר מטומוס אחר. ³⁸

בהשוואת מבנה תפילת הבוקר של סידורים אלה לתפילת השחרית בסידורים הארץ ישראלים מתחילת המאה השלוש עשרה ניתן לזהות את התרחבות השפעתם של מנהגי בבל. בסידורים בכתיבת ידו של ידותון, בר הפלוגתא של הראב"ם בתחילת המאה השלוש עשרה ומי שנחשב כאמור לחזן הקהילה הארץ ישראלית בימיה האחרונים, כבר הוסג נוסח ארץ ישראל כמעט לגמרי מתפילות החול, אך מסורות ארץ ישראליות מיוחדות נשתמרו בתפילות השבתות והמועדים. ³⁹ תפילת השחרית איננה יוצאת מן הכלל בעניין זה. כבר בסידור המכונה סדר פסטאט א, והנחשב לקדום ולמפויט יותר, ⁴⁰ נעלמה חטיבת ברכות השחר הארץ ישראלית, ובמקומה באות ברכות השחר בנוסח בבלי. ⁴¹ בימות החול עוצבו כנראה גם פסוקי דזמרה על פי המבנה הבבלי. ⁴² בימי חול מיוחדים, כגון פורים וראש חודש ניסן, נשמר זכר למסורת הארץ ישראלית בתוספת מיוחדת של שירי המעלות לפני פסוקי דזמרה במתכונת בבלי. כך מתואר סדר תפילת הבוקר לפורים בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 12.11, סדר פסטאט א: ⁴³

צבאח יום אלפור אלברכות אלי [בוקר יום פורים, הברכות עד] בשובי את שבותיכם לעיניכם אמר יי אחכה לאלי כול' ואלשיר בלואזמה אלי [והשיר על חובותיו, עד] הודו

37 אם אכן נשרו שני הגליונות מאותו טומוס, הרי היו שייכים לשני קונטרסים עוקבים. תוכנו של הדף השני של קטע קיימברידג' T-S NS 159.57 יידון להלן, בסעיף העוסק בקריאת עשרת הדיברות.

38 מידותיו של הדף דומות לדפי הצירוף השני: יש בו 12 שורות בעמוד, ומידותיו 13×8.5 ס"מ, אך נראה כי שוליו נחתכו, ושבמקור היה רחב מעט יותר.

39 פליישר, לסדרי התפילה (לעיל הערה 10), עמ' רמג–רמד (825–826); אליצור, שירי ר' ידותון (לעיל הערה 19), עמ' 307–308.

40 בסידור פסטאט ב, הנחשב לסידור המאוחר של ידותון, לא שרדו הדפים המכילים את ברכות השחר, אך סביר שאף הן עוצבו במתכונת בבלי.

41 למבנה חטיבת ברכות השחר בנוסח ארץ ישראל ראו: ד' מרקס, 'ברכות השחר בגניזת קהיר', גנוי קדם, ג (תשס"ז), עמ' 118–131, 150–161; הנ"ל, 'ברכות השחר בגניזת קהיר (ב): עיונים במשמעותן', שם, ד (תשס"ח), עמ' 9–34. היות שידותון ציין לאמירת ברכות השחר בקיצור ורשם רק את סופן (כגון בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 12.11: 'צבאח יום אלפור אלברכות אלי [בוקר יום פורים, הברכות עד] בשובי את שבותיכם לעיניכם אמר יי'), לא ניתן לשלול את ההנחה שברכות השחר הובאו בנוסח מעורב, כמו זה שבקטע אוקספורד, בודליאנה heb.g.2 (גויבאואר 2700). אך סביר כי לא כך היה, שכן סידור זה קדום כנראה בהרבה מתקופתו של ידותון, ויש סיבות להניח שהוא משקף את מנהגה של קהילה אחרת. לנוסח המעורב שבקטע אוקספורד heb.g.2 ראו: מרקס, ברכות השחר (א) (שם), עמ' 131–143. וראו בעניין זה גם להלן בהערה 90.

42 אין בידינו עדות ישירה על פסוקי דזמרה של ימות החול בכתב ידו של ידותון, אך ניתן להסיק זאת מתפילות ימות החול המצוינים שבהם נאמרו פסוקי דזמרה במבנה הבבלי.

43 לדיון בתפילת השיר שבקטע ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 226–227.

לאל השמים כי לעולם חסדו ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא כול' טוב להודות ליי ולומר לשמך עליון כול' אורך ימים אשביעוהו ואראיהו בישועתי [י] יהי כבוד יי לעולם כול' תהלה [דוד כו]ל' ויברך דוד את יי לעיני כל הקהל כול' הודו ליי קראו בשמו [הודיעו] בעמים עלילותיו: כול' נשמת כל חי תברך יי אלהינו ורוח כל בשר כול' ישתבח שמך כול' ויושע יי ביום ההוא כול'

חטיבת פסוקי דזמרה, אף על פי שהיא חורגת בכמה פרטים מן המקובל במנהגות ימינו,⁴⁵ באה כאן בנוסח בבל: 'ברוך שאמר', 'יהי כבוד', שישנה מזמורי תהלים, 'ויברך דוד', 'הודו' וברכת חתימה בנוסח 'שתבח' מצויים כולם רק במנהגות בבל. אולם לפנייהם משובך 'השיר', במתכונתו הקצרה, הבנויה על שירי המעלות בתוספת מזמורים קלה-קלו, כתוספת מיוחדת לכבוד חג הפורים. את פתיחת השיר מעטר הפיוט 'אחכה לאל', שטרם אותה בגניזה.⁴⁶ מבנה דומה מצוי בכ"י מוצרי VIII.394 – שנשר אף הוא מסדר פסטאט א – בתפילת השחרית לראש חודש ניסן, שזכה במסורת ארץ ישראל לכבוד מיוחד כ'ראש ראשי החודשים'.⁴⁷

44 על פי קטלוג 'המפעל לחקר התפילה' בראשות פרופ' אורי ארליך, אמירת 'נשמת כל חי' בפורים עדיין לא נשנתה בסידורי הגניזה.

45 המנהג להוסיף לפני המזמורים את המקראות 'טוב להודות' (תה' צב 2 – צג) – בהשמטת הפסוק הראשון, 'מזמור שיר ליום השבת', כדי להתאימו לימים אחרים – ואחרי המזמורים את המקראות 'אורך ימים' (שם צא 16) ו'הודו ליי קראו בשמו', אינו נדיר בסידורי הגניזה. מבנה דומה של פסוקי דזמרה לשחרית מתועד בקטעים קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 103.169, T-S AS 103.155, T-S NS 152.123, T-S NS 159.210, T-S NS 159.189. 'הודו ליי קראו בשמו' מתועד בסוף חטיבת הזמירות בקטעי גניזה נוספים לשבתות וחגים, כגון קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 151.5, T-S NS 155.143, T-S NS 101.128, T-S AS 102.269.

46 כך שיער פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 226 הערה 41. תודות לד"ר שרה כהן מ'המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר' שבדקה עבורי עניין זה שנית בקטלוג הפיוטים של המפעל.

47 לפרסום קטע זה ראו: ע' פליישר, 'חדשות לעניין "ראש ראשי חדשים"', הנ"ל וי"י פטוחובסקי (עורכים), מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינמן, ירושלים תשמ"א, עמ' קיד-קיו (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע [לעיל הערה 10], ב, עמ' 892–895). הקטע נדון שנית ובנוסח קריאה מתוקן בספרו תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 227–228. פליישר הקדיש סדרת מאמרים למעמדו המיוחד של ראש חודש ניסן במסורת הארץ ישראלית ולטקסים הליטורגיים המציינים אותו. ראו גם: הנ"ל, 'ראש ראשי חדשים', תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 265–278 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע [שם], ב, עמ' 871–884); הנ"ל, 'חקרי שירה ופיוט', ג: תוספת לעניין "ראש ראשי חדשים"', תרביץ, לט (תשל"ל), עמ' 29–33 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע [שם], ב, עמ' 885–888); הנ"ל, 'בירורים בבעיית ייעודם הליטורגי של פיוטי קידוש ירחים', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 337–363 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע [שם], ב, עמ' 843–870); הנ"ל, 'עוד לעניין "ראש ראשי חדשים"', סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 49–65 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע [שם], ב, עמ' 911–927); הנ"ל, 'סדר אל תוחד: גלגול מאוחר של מנהג ארץ-ישראל קדום', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 75–99 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע [שם], ב, עמ' 929–953). לפרסום דפים חדשים מפיוט מחלוקת החודשים שנשרו מסדר פסטאט א ראו: M. Rand, 'An Aramaic Dispute Between the

רק בשבתות ובחגים נשמרה המסורת הארץ ישראלית במלואה, וסידורי ידותון מציגים בה כאמור מנהג ליטורגי מפותח במיוחד של תהלוכת השיר. רבים מדפי כ"י וינה H.96, סדר פסטאט ב, מביאים את העתקת תפילת השיר הארוכה, המשלבת ברצף אחד את מזמורי שירי המעלות, מזמורי סוף תהלים (פסוקי דזמרה) והפרקים שביניהם, ובין כל מזמור למשנהו נאמרים פסוקי מקרא, תחינות ופיוטים. הפן הטקסי של הוצאת ספר התורה – הנווד בין הארון לבימה במהלך אמירת תפילת השיר והתוספות שלאחריה – והשבתו לארון בלי שנפתח, מעניק הדר רב ומסמן את תפילת השיר כמסורת חגיגית ייחודית.

תפילת השיר הייתה אם כן אחד המנהגים הארץ ישראליים שנשמרו גם כאשר נדחו מסורות תפילה אחרות מפני מנהגי בבל, והיא נהגה בימיו של ידותון בשבתות, מועדים וימים מצוינים אך לא בימות החול. דפוס זה תואם את האמור בתשובת רב יוסף ראש הסדר ובכתב האמנה של אנשי הקהילה השאמית, שתפילת השיר תוארה בהם כמסורת ארץ ישראלית הנוהגת בפועל.

השוואת מעמדם של המסורות הארץ ישראליות במנהגו של ידותון למנהג קטעי הסידורים מידי של שלמה מלמדת כי קטעי סידורים אלה היו בבחינת ירידת מדרגה ביחס למנהגים השאמיים. תהלוכת השיר המפוארת של השבתות והמועדים שבסידורי ידותון נעלמה בקטעים החדשים, ובמקומה מופיעה תפילת שיר קצרה, הבנויה על שירי המעלות בלבד. כמו כן הורדו בדרגה ימי החול המצוינים, שבמנהג ידותון נוספה בהם תפילת שיר קצרה לפני פסוקי דזמרה, ואילו בסידורי שלמה נאמרו בהם פסוקי דזמרה כרגיל בימות החול, ללא תפילת השיר כלל.⁴⁸ ברי אם כן שסידורי שלמה מייצגים שלב מתקדם בנסיגתם של מנהגי התפילה הארץ ישראליים במצרים.

קריאת עשרת הדיברות

בדפי הסידורים של שלמה מתגלה מסורת ארץ ישראלית נוספת. קטע קיימברידג' T-S NS 159.57, שהוזכר לעיל, שהוא חלק מן הצירוף השני של סידורי שלמה, מכיל בדף הראשון שלו פסוקי דזמרה בנוסח בבל ('יהי כבוד', 'אשרי יושבי ביתך'). אולם עיקר חידושו במה שמועתק בו בדף השני, הקטוע – קטעים ממקראות דב' ה' 1–18, עשרת הדיברות.⁴⁹ בדומה לתפילת השיר, מקראות עשרת הדיברות מתוך ספר דברים הם אחת הליטורגיות המובהקות שייחדו את ענף התפילה הארץ ישראלי.⁵⁰ הם נמנים עם התוספות המיוחדות לשבתות הנאמרות לאחר ברכת

Months by Sahlan Ben Avraham', *Melilah*, 9 (2012), pp. 101-113; idem, 'New Data on Aramaic in Classical Piyut: תשמיע ניהומים ללישה: *Silluq* for Shabbat *Shim'u* by Yohanan ha-Kohen', *Aramaic Studies*, 13 (2015), pp. 152-160

48 כך על פי ההנחה שבקטע לונדון Or. 5557E.12-13, שימי החול המצוינים לא נמנו בה בין הזמנים שנאמרים בהם מזמורי השיר.

49 בקטע שנשמרו פסוקים 12–15, אולם בכל שאר עדי הנוסח מועתקים פסוקים 1–18, וכך ודאי היה גם בקטע זה.

50 גם להם הקדיש פליישר פרק בספרו תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 259–274, וראו שם הפניותיו

השיר החותמת את פסוקי דזמרה ולפני שירת הים, יחד עם מזמור היום והחטיבה המקיפה אותו, 'נשמת כל חי' ופסוקי הקרבנות. למרות ההתנגדות התלמודית לאמירתם בתפילה,⁵¹ מקראות עשרת הדיברות הם הציבים ביותר מבין תוספות אלה, והם מצויים בכל עדי הנוסח של הסידורים לשבת.⁵² היעדרם מרוב סידורי החגים⁵³ מלמד על דיוקן הליטורגי של המנהג, שייחד את אמירת עשרת הדיברות לעיתוי הנדון בם, דהיינו לשבת בלבד. מקראות עשרת הדיברות שימשו אם כן בתפקיד משולש: כשחזור ההתחייבות ההיסטורית של עם ישראל לדבר האל ולמצוותיו, כמקראות שעניינם מצוות היום, וכזכר לעבודת המקדש, שכן על פי המשנה בתמיד ה, א, היו עשרת הדיברות חלק מן הליטורגיה המקדשית של אנשי המשמר, לצד שתי הפרשיות הראשונות של קריאת שמע. הבחירה במקראות מספר דברים דווקא, שם מתוארים האירועים מפי משה, ולא בפרשיה העיקרית שבספר שמות, עשויה להיות פשרה בין הרצון לכלול את עשרת הדיברות בתפילה ובין ההתנגדות להענקת חשיבות יתרה למקראות אלה.

הקטע השלישי השייך לצירוף זה, קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 103.14, הוא דף קרוע שבינו ובין הדף השני של קטע קיימברידג' T-S NS 159.57 הפריד כנראה דף

למחקרים קודמים.

51 בבלי, ברכות יב ע"א; ירושלמי, ברכות א, ח (ג, ג; טור 9, שורות 30–34). התלמודים מנמקים את דחיית עשרת הדיברות מן התפילה בחשש מטענות פולמוסיות של 'מינים', המייחסים מקור אלוהי למקראות עשרת הדיברות בלבד ולא לשאר התורה. אולם בדבריו של יוספוס פלביוס יש רמז לטעם אחר: הוא מעיד כי מפאת קדושתם של עשרת הדיברות אין לבטא אותם בקול מילה במילה. ראו: יוסף בן מתתיהו (פלביוס יוספוס), קדמוניות היהודים, ג. ד, 89–90, מהדורת א' שליט, תל אביב תשכ"ג, עמ' 83. לדיונים במעמדם של עשרת הדיברות בתפילה, בהתנגדות לאמירתם ובניסיונות לחידוש המנהג בתקופות שונות ראו: J. Mann, 'Changes in the Divine Service of the Synagogue due to Religious Persecutions', *HUCA*, 4 (1927), pp. 288–289; הנ"ל, היהודים במצרים (לעיל הערה 12), א, עמ' 220–223; ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי: מיוסדים על מחקרים בהשתלשלות ההלכה וההגדה בארץ ישראל ובבל, א, ניו יורק תש"א, עמ' 166–167; א"א אורבך, 'מעמדם של עשרת הדיברות בעבודה ובתפילה', ב"צ סגל (עורך), עשרת הדיברות בראי הדורות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 127–145; מ' רפלד, 'עשרת הדיברות בתפילה: מסורת, הלכה וקבלה', דעת, 42 (תשנ"ט), עמ' 87–95 (נדפס שוב: הנ"ל, נתיבי מאיר: אסופת מאמרים, בעריכת א' ארנד, מרכז שפירא תשע"ג, עמ' 53–61); מ' ויינפלד, עשרת הדיברות וקריאת שמע: גילגוליהן של הצהרות אמונה, תל אביב תשס"א, עמ' 99–123.

52 הם נמצאו עד עתה ב־15 עדי נוסח של השחרית לשבת. לשם השוואה 'נשמת כל חי' נמצאה בשבעה קטעי סידורים לשבת ובשני סידורים למועדים; מזמור השבת נמצא בחמישה סידורים לשבת ומזמור החג בשבעה סידורים למועדים; פסוקי הקרבנות נמצאו בשני קטעי סידורים לשבת ובשלושה למועדים בלבד, והם נדרו במיקומם ברצף התוספות. פליישר סבר שהמנהג לקרוא את עשרת הדיברות בתפילת השחרית נהג רק בחלקן של הקהילות, והלך ונעלם עם השנים: תיאור זה מסתמך כנראה על חוסר הפרדה בין סידורי השבת והחגים. ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 271–272.

53 עשרת הדיברות נמצאו רק בשני עדים מאוחרים יחסית של השחרית למועדים: קטע קיימברידג' T-S H 12.11 (סדר פסטאט א של ידותון) ליום השני של שמיני עצרת, שעל פי הלוח המקובל לעולם לא יחול בשבת, וקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 153.141 ליום הכיפורים. הם נעדרים בוודאות משמונה עדי נוסח של תפילות המועדים.

אחד.⁵⁴ בשריד זה מועתקים הפסוקים הקבועים שנאמרו מיד לאחר עשרת הדיברות, 'כי המצוה הזאת [...] לא בשמים [...] ולא מעבר לים [...]'] (דב' ל 11–13), 'תורה צוה לנו משה' (שם לג 4) ו'וזאת התורה' (שם ד 44). בצדו השני של הדף מועתק מזמור כד מתהלים, 'לדוד מזמור ליי הארץ ומלואה', המצוי במיקום זה רק בקטע סידור אחד נוסף, כ"י וינה H.96, סדר פסטאט ב. מנהג התפילה של שלמה משמר אם כן שתי מסורות ארץ ישראליות חשובות, תפילת השיר ועשרת הדיברות, שתיהן בחלק הראשון של תפילת השחרית לשבת (או למועדים). מסורות אלו הוזכרו בכתב האמנה של בית הכנסת השאמי משנת 1211, וחשיבותן הסמלית בעיני אנשי הקהילה מקבלת כאן אישור נוסף. אלא שהמתועד בסידורים אלה אינו מאשש באופן מלא את מנהגי כתב האמנה, שכן תהלוכת השיר, שהעניקה מסגרת ביצועית חגיגית לשתי המסורות הללו, חסרה בהם, ושאר הליטורגיה המקיפה מסורות אלה בבליית לחלוטין.⁵⁵ גם מנהג הקריאה הכפול בתורה המתואר באמנה – קריאת הסדרים בתורה על פי מעגל הקריאה התלת-שנתי וקריאת הפרשה בחומשים על פי הסדר החד-שנתי – שהוא עצמו כבר מנהג פשרה, נעלם בזמנו של סופר זה, שכן בלוחות שנה ליטורגיים המפרטים את סדר הקריאות וההפטרות מידי של הסופר אין כל רמז לסטייה מן המנהג החד-שנתי הרגיל.⁵⁶

54 אף שהדף קרוע בתחתיתו, חישוב גודל החלק הקרוע על פי מספר המילים החסרות מלמד כי מידות הדף תואמות לשני הקטעים האחרים שבצירוף זה.

55 קטעי סידורים נוספים באותה כתיבת יד מכילים העתקות של חלק זה של התפילה, והם בבליים בנוסחם או שלא ניתן לזהות את מנהגם: בקטע ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2174.9-14 שישה דפים בשני רצפים (13 שורות בעמוד, מנוקד), בדפים הראשונים פסוקי דומרה, תה' קמז–קמח, ובאחרונים 'נשמת כל חי' ושירת הים: הרמזים העיקריים למנהג התפילה של המעתיק סמונים דווקא בדפים החסרים; בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.175 דף אחד (15 שורות בעמוד, לא מנוקד) ובו 'נשמת כל חי', כולל 'שתבח', ושירת הים; בשני דפיו הלא-רצופים של קטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 101.19 (12–15 שורות בעמוד, מנוקד) מועתקים באחד מזמורי פסוקי דומרה (תה' קמז–קמח), ובשני 'נשמת כל חי'; צדו האחד של קטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 24.149 ריק, ובצדו השני (17 שורות, לא מנוקד) מועתקת תפילת 'נשמת כל חי'; קטע ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2168.20 הוא שריד מדף (12 שורות, מנוקד) שמועתקת בו שירת הים בנוסחה הארוך; קטע ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA NS 60.16 הוא אולי המשכו (13 שורות, מנוקד) ובו סופה של שירת הים הארוכה והפסוקים שלאחריה ולאחר מכן הנחיה בערבית יהודית המורה על סיום הזמירות לשבת ולחול ועל תחילת העתקת השחרית לשבת, ואחריה 'הוא רחום' (תה' עז 38). לתפוצתה של שירת הים הארוכה ולהבחנה בין מנהגי ארץ ישראל ובבל ראו: ו' רויאל-קרב'מר וא' ארליך, 'דפים חדשים מ"סידור השם המפורש"', קבץ על יד, כה (תשע"ז), עמ' 7–9.

56 הקטעים לונדון, הספרייה הבריטית Or 5563G.19 וקיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S F8.47. בשניהם מיועד הלוח לחודשים אדר–ניסן, ואין בהם כל חריגה מסדר הקריאות הידוע כיום, לא בארבע הפרשיות ולא בימות הפסח. קטע לונדון Or 5563G.19 נועד לשנה מסוימת, שבה שבת החודש הייתה בכ"ה באדר, בשבת שחלה בג' בניסן קראו את פרשת תזריע, ב' בניסן הייתה שבת פרשת מצורע, ופסח חל ביום חמישי בשבוע. סידור כזה של הלוח חל בשנים מעוברות, והתקיים שלוש פעמים בעשורים האחרונים של המאה השלוש עשרה: בשנים 1286, 1289, 1292. בעשור הראשון של המאה השלוש עשרה לא התקיים כלל סידור זה של

בדיקת סידורים אחרים פרי עטו של שלמה מלמדת כי נוסחי התפילה שלו בבליים גם בהקשרים ליטורגיים אחרים, אם כי יש בהם אולי סממנים לשרידים נוספים של מסורת ארץ ישראל. במספר דפי סידורים בכתובת ידו נפתחת תפילת ערבית במזמור היום. במסורת ארץ ישראל נהגו להקדים לתפילת ערבית של שבתות וחגים מזמור מיוחד לכל מועד, ולעתים הקיפוהו בברכות ובמזמורים נוספים.⁵⁷ מזמור היום נמצא בגניזה גם בראשן של תפילות ערבית בנוסח בבל, ללא מסגרת הברכות והמזמורים שסביבו.⁵⁸ בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 106.117 נפתחת תפילת ערבית לשבת במזמור קכא, 'שיר למעלות אשא עיני אל ההרים', כמקובל במנהג ארץ ישראל.⁵⁹ בקטעים ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1983.1 וקיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 106.79 נפתחת תפילת ערבית לחול במזמור ח, 'למנצח על הגתית',⁶⁰ ובדומה לכך בקטעים נוספים בכתובת ידו של שלמה.⁶¹ הקושי

הלוח, ובפעם הבאה הוא הופיע בשנת 1313 ולאחריה בשנים 1316, 1319. לעניין לוחות השנה של סופר זה ראו גם להלן בסעיף ד.

57 לדיון במזמורי החג והשבת ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 161–213. ברכת השיר בנוסח 'ההללך יי אלהינו' או 'נהללך עזרנו' חתמה לעתים את החטיבה המקיפה את מזמור החג או השבת, אך בכמה ציטוטים מהעתקות מזמורי החג בגניזה לא נחתם המזמור בברכה. מזמור צג, 'יי מלך', ומזמור קכא, 'שיר למעלות אשא עיני', הקדימו פעמים רבות את המזמור המיוחד לאותו היום, ולעתים הקדימה אותו גם ברכת 'אשר בחר בדוד עבדו'. לדיון בברכה זו ראו גם: א' שייבר, 'סדור רבני המובא ע"י קרקסאני', לוינגר, שייבר ושומוג' (לעיל הערה 12), א, חלק עברי, עמ' 27–40; idem, 'Prières Rabbanites Chez les Auteurs Karaïtes', *REJ*, 125 (1966), pp. 213–219; idem, *Genizah Studies*, Hildesheim 1981, pp. 1–14; נ' וידר, 'ברכה המצוטטת על ידי המלומד הקראי יעקב אלקירקסאני', סיני, צח (תשמ"ו), עמ' 1–14; לט-מח (נדפס שוב עם תיקונים והוספות: הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה [לעיל הערה 12], עמ' 242–252); ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד, יג (תשנ"ו), עמ' 109 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע [לעיל הערה 10], עמ' 619); L. A. Hoffman, 'Hallels, Midrash, Canon and Loss: Psalms in Jewish Liturgy', H. W. Attridge and M. E. Fassler (eds.), *Psalms in Community: Jewish and Christian Textual, Liturgical and Artistic Traditions*, Atlanta, GA 2003, pp. 41–42 עם השנים התרחב הנוהג במספר אופנים: הוא נוסף גם לתפילת השחרית במנהג ארץ ישראל, בין התוספות שאחרי פסוקי דומרה; מזמור מיוחד נקבע גם לפתיחת ערבית של מוצאי שבתות ולערבי החול, שנאמר בהם מזמור ח, 'למנצח על הגתית'; ונראה שגם הפתיחה בברכה היא התרחבות מאוחרת של המנהג.

58 כך המנהג בסידור ר' שלמה בר' נתן, המקדים מזמור מיוחד לתפילת ערבית בשבת, בראש השנה ויום הכיפורים ובשלושת הרגלים, אך לא בימות החול, במוצאי שבת, בחנוכה ובפורים. ראו: סידור רבי שלמה בר' נתן, מהדורת ש' חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' ל–לא, מד, נו, סו, פב, צג. בתוספת לכתב היד שעליו מבוססת המהדורה הנדפסת מועתק מנהג תפילה מקומי לתפילות ערבית החורג מנוסח הסידור, ובו מוקדש מזמור מיוחד גם לערבית של חול ושל מוצאי שבת. ראו: שם, עמ' רמג, רמו–רמו.

59 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 177.

60 נראה שלכתחילה יחד מזמור זה למוצאי שבתות, אך בחלק מהמנהגים התפשטה אמירתו גם לפתיחת ערבית בכל ימות החול. ראו: שם, עמ' 88.

61 כגון קטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 153.60, לערבית של סוכות החל בשבת, הפותח במזמורים של שבת תה' קכא, 'שיר למעלות אשא עיני', ומזמור צב, 'מזמור שיר ליום השבת', ואחריהם מזמור קכב, 'שמחתי באמרים לי', המיוחד לסוכות; קטע ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2841.40–41,

לקבוע אם מדובר בשרידי מסורות ארץ ישראליות או במנהג בבלי מקומי קיים באשר לפרטי ליטורגייה נוספים שבסידורי שלמה: בדף שנשר מתפילת ראש השנה, קטע ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3256.1, לפני התקיעה בשופר, ניתנה ההוראה להקדים לתקיעה דמיושב, שהיא כשלעצמה מנהג בבלי, נטילת רשות בלשון 'הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו, מרשות רבותינו מרשות השמים'. לשון זו שכיחה בפתיחת הקידוש וברכת המזון בסידורים על פי מנהג ארץ ישראל, אם כי נמצאה גם בפתיחת נוסחים בבליים.⁶² בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 102.48 מועתקת ברכת המזון עם 'עלה ויבוא' לפסח, ואחרי חתימת ברכת 'בונה ירושלים' באה בה ההרחבה 'אמן בחיינו ובחייכם ובחיי כלל עמו בית ישראל', פסקה השכיחה בסידורים ארץ ישראלים אך לא רק בהם.⁶³ כל אלה אינם מנהגי תפילה ארץ ישראלים מובהקים, משום שניתן למצואם במינוח מסוים גם בסידורים על פי מנהג בבלי. אך זיקתם הברורה למסורת הארץ ישראלית נוטעת את שורשיהם בהקשר זה. נוכחותם של מנהגים אלה בסידורי בבלי עשויה להיות קשורה לתהליכים ליטורגיים של השפעת מסורות התפילה של המרחב השאמי על הקהילות המקומיות, ואולי הם מייצגים מנהגי תפילה שמקורם בארץ ישראל, וששרדו בבית הכנסת של הקהילה השאמית דווקא.⁶⁴

- שבו פותחת תפילת ערבית לראש חודש בתה' ח, 'למנצח על הגתית', וכן נפתחת במזמור זה ערבית למוצאי שבת בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 152.214, וסביר שהוא נועד לכל ימות החול.
- 62 על לשון רשות זו ראו: א' ארליך וא' שמידמן, 'קטעי ברכות מזון מן הגניזה עם לשון זימון על פי מנהג ארץ ישראל הקדום', גנזי קדם, ח (תשע"ב), עמ' 74.
- 63 פסקה זו נחשבה כנוסח ארץ ישראלי, אולם לאחרונה ערערו ארליך ושמידמן על הנחה זו וסברו כי אף שמקורה עשוי להיות ארץ ישראלי, הרי בתקופת הגניזה ניתן למצוא אותה בהקשרים בבליים וארץ ישראלים כאחד. ראו: א' ארליך וא' שמידמן, "'אמן בימינו'...": התהוותה של פסקה חדשה בין ברכת ירושלים לברכת "הטוב והמיטיב" בברכת המזון, תרביץ, פב (תשע"ד), עמ' 122–125.
- 64 יש להעיר על מנהג חריג נוסף בסידורי מעתיק זה, שמקורו אינו ארץ ישראלי: הברכות המבחינות, ברכות 'שלא עשני גוי/עבד/אישה' שבברכות השחר, נחשבות אצלו לברכות הראייה, והוא הקדים להן הוראה 'אדא קשע [בקטע אחר: נט'] אלגוי/אלעבד/אלמראה יבארך' (כשרואה גוי/עבד/אישה יברך). וידר פרסם שני קטעים שהגחיות אלה מצויות בהם, קטעים קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8H9.15 ואוקספורד, בודליאנה heb.f.22.53-54 (נויבאור 2728/6), שניהם כנראה בכתב ידו של מעתיק זה. הן מצויות גם בקטע נוסף בכתבי ידו, קטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 100.248, שלשון הברכה השלישית בו 'שלא עשיתנ[י] אשה רעה'! לדעת וידר הפיכת הברכות המבחינות לברכות ראייה היא השפעה של מנהג התפילה של הראב"ם, שהחזיר ליושנה את השיטה התלמודית של אמירת ברכות השחר בזמן הקימה כברכות המלוות את פעולות ההשכמה, ושהרחיב שיטה זו לברכות המבחינות. נתון זה מצייר תמונה מורכבת של הקשרים בין הקהילה השאמית לראב"ם – יחסי מתח והתנגדות מחד גיסא וקבלה והשפעה מאידך גיסא. ראו: נ' וידר, 'על הברכות "גוי-עבד-אישה"', בהמה"ו ו"בור", סיני, פה (תשל"ט), עמ' צז–קד (נדפס שוב עם תיקונים והוספות: הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה [לעיל הערה 12], עמ' 199–206). שיטתו של הראב"ם בברכות אלה, בהשוואה לשיטת אביו הרמב"ם, נדונה גם על ידי פרידמן. ראו: מ"ע פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 563–569. על התפתחות ברכות השחר מברכות המלוות את ההשכמה לברכות הנאמרות בבית הכנסת ראו: מרקס, ברכות השחר (א) (לעיל הערה 41), עמ' 109–116.

ד. זיהוי המעתיק וזמנו

כתב ידו של המעתיק הנדון נפוץ למדי בגניזה, ובמשך השנים נאספו ברשותי דפי סידור רבים בכתביה. גם בתכנה לזיהוי כתבי יד דומים של 'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה' נמצא כי סידורי התפילה – שרובם ככולם כוללים תפילות קבע – הם חלק הארי של העתקותיו. מלבד סידורים נמצאו בכתב ידו רשימות 'יזכור' ורשימות בתי אב,⁶⁵ חומשים,⁶⁶ תפסיר איכה⁶⁷ ולוחות שנה.⁶⁸ כמו כן נמצאו בגניזה דפי רשימות בכתב ידו, חלקן בשימוש משני על דף שבצדו האחר העתקת סידור.⁶⁹ מריבוי ההעתקות הליטורגיות עולה כי המעתיק היה בעל תפקיד בסביבות בית הכנסת, סופר ואולי גם חזן מקומי,⁷⁰ שייצר טיוטות רבות, ושהייתה לו נגישות לספרים שיצאו משימוש ואולי אפילו לחדר הגניזה עצמו.

והנה בין דפי הסידורים בכתב ידו שאספתי ברשימותי נמצא אוצר: דף החותם הגדה של פסח ובו קולופון מתוארך. וכך נרשם בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 321.62, לאחר ההנחה לקיים את סדר הפסח, שנרשם לעיל, ביום השני כמו ביום הראשון:

כמל קידוס פסח, יום אלגמעה, סבע ניסן שנת אתר"ו לשטרות, וליצירה הנ"ה, ולחורבן ארכ"ו: [וכתב שלמ[ה] בר [...]]
(נשלם קידוש פסח, יום שיש, ז' ניסן, שנת אתר"ו לשטרות, וליצירה הנ"ה, ולחורבן ארכ"ו: וכתב שלמ[ה] בר [...]).

65 לדוגמה קטעים לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 5549.2, מנצ'סטר, אוסף ריילנד, B3820, קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K15.68, T-S K27.15. שימושן של רשימות אלה אינו מובהק, ואולי לא שימשו למטרות ליטורגיות (תפילת 'יזכור') אלא כרישום גנאלוגי של בתי האב של הקהילה המקומית.

66 לדוגמה קטעים ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2815.7, קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 54.44, T-S NS 161.213, T-S A28.71. הדפים מנוקדים ומוטעמים. קטע ניו יורק ENA 2815.7 הוא הדף הפותח של הקונטרס, צדו האחד ריק, ובשני מתחיל חומש ויקרא, וניתן ללמוד מכך שספרי התורה הועתקו בנפרד ולא רק כיחידה אחת.

67 קטע ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3377.7.

68 לוחות השנה, המיועדים לשנים 1298–1312, ידונו בפירוט בהמשך.

69 לדוגמה קטעים ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2592.5, קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 152.163, T-S NS 225.10. קטעים אלה מייצגים את השימושים השונים שעשו הסופר ואחרים: יש בהם טיוטת סידור בכתב ידו של הסופר שהוא עצמו השתמש בה לרשימה במועד מאוחר יותר, רשימה בכתב ידו שנכתבה על צדו הריק של דף פתיחה של הגדה שהעתיק אחר, וטיוטת תפילה (ברכת כוהנים) בכתב ידו שסופר אחר השתמש בה לרשימה. ברור מכאן שהמעתיק שלנו העתיק בעצמו סידורים ויצר טיוטות רבות שעברו לשימוש משני, ועבד בסמיכות למקום שנשמרו בו קונטרסים שיצאו משימוש או טיוטות של אחרים. חזנים החזיקו לעתים גם בתפקידים אחרים בקהילה, ובעיקר סביב בית הכנסת. לדוגמה יפת בן דוד, בן המאה

הערה 6, עמ' 122–125. עוד על תפקידיהם של סופרים ומעתיקים ראו: גויטיין, חברה ים תיכונית (לעיל

הערה 2), ב, עמ' 228–240.

שלמה, ששם אביו מטושטש בכתב היד, סיים את העתקת ההגדה – המכונה קידוש, כנפוץ בגניזה – שבוע לפני הפסח, והגדיל ורשם את תיארוך השנה לא רק למניין השטרות כמקובל אלא גם למניין היצירה ולמניין החורבן. הצלבת הנתונים מראה ללא ספק כי ההגדה הועתקה בשנת 1295. שמו המלא של שלמה נמצא לבסוף בהגדה אחרת לפסח בכתב ידו, בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.30;⁷¹ בסופה, לאחר הנחיה וזה כמעט, חתם המעתיק את שמו: 'זכתב שלמה בר סעדיה הלוי החזן [נחור] ע[דן]'. מקולופון לא מתוארך זה מתגלה לא רק שמו המלא של המעתיק, אלא גם מקצועו, חזן, ההולם את ריבוי העתקות סידורי הקבע שבכתב ידו.⁷²

מסמכי הגניזה משמרים עדויות למספר אישים שנקראו כולם שלמה בר סעדיה. הבולט בהם הוא נכבד בן המאה האחת עשרה ממנהיגי הקהילה השאמית בפסטאט,⁷³ ששמו נמצא חתום על שטרות ומעשי בית דין, ושמוזכר מספר פעמים במכתבי הגאון הארץ ישראלי שלמה בן יהודה כתורם או מתווך של תרומות לישיבה בארץ ישראל. נכדו, שהוא דומיננטי פחות במסמכי הגניזה, היה קרוי אף הוא שלמה בן סעדיה.⁷⁴ עוד קודם לכן, בתקופת הגאון יאשיהו בן אהרן, פעל דיין בשם זה בקהילה היהודית ברפיח.⁷⁵ איש מהם לא צוין במסמכים בתואר 'הלוי'. החזן וסופר הסיפורים שבו עסקין מאוחר הרבה מאישים אלה. ב'מפעל' לחקר השירה והפיט בגניזה על שם עזרא פליישר' רשומים שלושה פייטנים שחיבר שלמה בן סעדיה או סעדי, אך נראה שאין לשייכם לחזן בן סוף המאה השלוש עשרה, שכן שניים מהם נעתקו בתקופה קדומה יותר, והשלישי הוא

71 מידות הדף בקטע זה 13x9 ס"מ, 13 שורות בעמוד.

72 פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן העלה בפני את האפשרות ששלמה בן סעדיה הלוי החזן הוא נכדו של שלמה בר שמואל הדיין הלוי, סופר ידוע שהעתיק בין השאר את כתבי הרמב"ם, וניגו של שמואל הדיין המשכיל בן סעדיה הלוי, סופר ידוע אף הוא. ואולי אביו של שלמה החזן, סעדיה בן שלמה הלוי, הוא העד החתום על הכתובה משנת 1239/1240 שבקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 20.77. יש לציין שהעתקות הסיפור בכתב ידו של שלמה בן שמואל הדיין הלוי הן על פי מנהגות בבל, אך רבות מהן הן העתקה של סידור ר' שלמה בר' נתן, ועל כן לא ניתן לקבוע בוודאות מה היה מנהג התפילה של המעתיק עצמו. לדוגמאות של קטעים בכתב ידו ראו: א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסיפורים בגניזה הקהירית, שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 316 (קטע קסא) ועמ' 348 (קטע תסד).

73 במסמך שהשתמר בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10J5.11 מתחייבים ראשי הקהילה בפסטאט לערוב להחזר תשלום בעבור שבויים. אפרים בן שמריה, ראש הקהילה הארץ ישראלית המקומית, חתום על המכתב, ועל כן מסתבר ששלמה בן סעדיה החתום עליו, והידוע גם בכינוי אבו נצר, היה ממנהיגי הקהילה ועשיריה. ראו: מאן, היהודים במצרים (לעיל הערה 12), ב, עמ' 97.

74 למסמכים המתעדים את הסב והנכד ראו: מאן, היהודים במצרים (שם), א, עמ' 96, 119, 123, 125, 168; ב, עמ' 134, 142, 144, 195–196; גיל, ארץ ישראל (לעיל הערה 2), א, עמ' 152, 205, 210, 493 (למסמכים עצמם ראו על פי המפתח, ג, עמ' 737). גויטיין תיאר את משפחת אלצגיר, שאליה השתייכו השניים, כמשפחת סוחרים, בנקאים ופילנתרופים. ראו: גויטיין, חברה ים תיכונית (לעיל הערה 2), ג, עמ' 11 ובהערות שם, עמ' 428. רבים מהמסמכים נגישים עתה גם במאגר המידע של Princeton Genizah Project, בכתובת <https://geniza.princeton.edu/pgp/index.php>

75 מאן, היהודים במצרים (שם), ב, עמ' 71; גויטיין, חברה ים תיכונית (שם), ב, עמ' 595; גיל, ארץ ישראל (שם), עמ' 138; ב, עמ' 72.

פיוט תימני מאוחר.⁷⁶ ככלל לא נמצאו כמעט פיוטים בכתב ידו של שלמה, והיעדרם מרמז על מיעוט השימוש בהם כליטורגיה נורמטיבית בבית הכנסת בזמנו ובמקומו של הסופר.⁷⁷ במאגר הנתונים הקודיקולוגי לכתבי יד מתוארכים 'ספר-דתא'⁷⁸ התגלה קולופון נוסף חסר תאריך של שלמה בן סעדיה, קטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 16.378. זוהי העתקת מקרא שנועדה לילד, והכתובה באות מרובעת – מלבד הקולופון, שניכר בו כתב ידו האופייני של הסופר – ושתוארכה בטעות למאה השתים עשרה.⁷⁹ בדיקת כל הקטעים המזרחיים המתוארכים במאגר מהעשורים האחרונים של המאה השלוש עשרה ומהעשורים הראשונים של המאה הארבע עשרה העלתה קטע נוסף בעל קולופון מידו של שלמה, קטע אוקספורד, בודליאנה heb.f.61.48 (נויבאואר 2855/10). זהו סופו של סידור לראש השנה, שם המעתיק אינו רשום בו, אך יש בו הקדשה ותאריך:

כמלת צלאת מעריב לילה ראש השנה וצלאת מוסף, כמלת יום אלאתנין, תאלת ועשרין מן חדש אלול, שנת אתר"ט לשטרות, וליצירה הנ"ת, ולחורבן אר"ל, ברסם אלולד אלעזיו יוסף הלוי הבחור היקר ס"ט בר כג"ק מרנה ורבנה שלה הלוי <הזקן> היקר ס"ט, האלהים יברכהו וישמריהו ויחיהו ויארץ ימיו בטוב ושנותיו בנעימים, יחיה לו חמודו יחידו יזכיהו לשמחתו ולחופתו חבירים כל [שר] אל ואמרו אמן:

- 76 הפיוט 'שלוח שלח שליח' שבכ"י אוקספורד, בודליאנה heb.e.71.33-34 (נויבאואר 2849/13) פורסם על ידי מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיה, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשס"ה, עמ' רז-רח. על פי סגנונו הסעדיאני ותוכנו המשיחי העריך זולאי שהפיוט נכתב במאה האחת עשרה או השתים עשרה, ואכן כתב היד המרובע הקדום מתאים לתארוך זה. הפיוט 'שובי לארצך שגע קיצך' שבכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 115.28 תואם בתוכנו ובסגנונו לזה שבכ"י אוקספורד heb.e.71.33-34, וגם הוא מועתק בכתב מרובע מזרחי הקדום מן המאה השלוש עשרה. הפיוט השלישי, 'אם התבונה לי כמו עזרה', שפרסם רצהבי, הוא שיר שבח תימני בן המאה השש עשרה שנכתב לכבוד 'יוסף שמו קאר' אשר ערך / שָׁלַח לאכול בו בני חיים'. ראו: 'רצהבי, ר' יוסף קאר ויהודי תימן', י"ר מלכו (עורך), אוצר יהודי ספרד, ב, ירושלים תשי"ט, עמ' 84-88.
- 77 לבד מקטעי סליחות בודדים בכתב ידו, שהם רכיב של קבע בתפילות הימים הנוראים, נמצא רק קטע אחד של פיוט קינה, וזה איננו מיועד למרחב הליטורגי של תפילות בית הכנסת. נתון זה התאמת גם ברשימותיו של ד"ר אבי שמידמן, שאסף אף הוא קטעים מכתב ידו של הסופר, ותודתי נתונה לו.
- 78 ספר-דתא: מסד הנתונים הקודיקולוגי של מפעל הפלאוגרפיה העברית, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, <http://sfardata.nli.org.il/sfardatanew/home.aspx>
- 79 הקטע, שמידותיו 16x14 ס"מ, מחזיק את הגיליון החיצוני של הקונטרס, ועמודיו החיצוניים הושארו ריקים. בעמוד הפנימי הראשון רשום באותיות מרובעות גדולות: 'שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמן, ברוך הכותב וישמח הקורא ויגל הנער בעזרת הבורא, גיל יגיל אבי צדיק וילד חכם ישמח בו'. הדף מעוטר סביב סביב, וחלק מהמילים נכתבו בדין בצבע חום או אדום. בדף האחרון של הקונטרס מועתקים באות מרובעת מקראות ו' א 10-14. זוהי נקודת סיום העלייה הראשונה של פרשת ויקרא. אחריהם נכתב באות הבינונית הרגילה של הסופר: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפוך והגית בו יומם ולילה למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצליח את דרכך ואז תשכיל, וכתב שלמה בר סעדיה הלוי החזן נ"ע'. תיארוכו של הקטע למאה השתים עשרה, שעתה מסתבר כי הוא שגוי, מבוסס לא על תאריך המופיע בקטע וגם לא על שיוכו לדמות אחרת בשם זה, שכן אלו חיו במאה האחת עשרה.

(נשלמה תפילת מעריב לילה ראש השנה ותפילת מוסף, נשלמה יום שני, שלושה ועשרים לחדש אלול, שנת אתר"ט לשטרות, וליצירה הנ"ח, ולחורבן אר"ל, עבור⁸⁰ הילד הנחמד יוסף הלוי הבחור היקר סופו טוב⁸¹ בר כבוד גדולת קדושת מרנה ורבנה שלה הלוי הזקן היקר סופו טוב, האלהים יברכהו וישמרהו ויחייהו ויאריך ימיו בטוב ושנותיו בנעימים, יחיה לו חמודו יחידו יזכיהו לשמחתו ולחופתו חבירים כל ישראל ואמרו אמן:)

סידור זה הועתק בשנת 1298, בהזמנת שלה הלוי,⁸² שקנה סידור לראש השנה לבנו יוסף. כמו ההגדה שהעתיק שלמה שלוש שנים קודם לכן, הוא השלים את העתקת הסידור שבוע לפני החג שלו נועד. אם כן הקולופונים המתוארכים שכתב שלמה הם מן העשור האחרון של המאה השלוש עשרה.

לוחות השנה שהועתקו בכתב ידו האופייני של שלמה בן סעדיה תואמים אף הם תקופה זו. בלוחות השנה שהשתמרו בקטע לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10655.14 ובקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 98.20, מצוינות השנים בפירוש, והם נועדו לשנים 1311–1312, אתרכ"ב–אתרכ"ג לשטרות, ולשנת 1298, אתר"ט לשטרות, בהתאמה. לוח רב שנתי מפורט – שציוני השנים בו לא שרדו – נמצא בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K2.14; בלוח זה צוינו ימי השבוע שבם יחול כל ראש חודש ומועד בכל שנה. בקטע זה מתוארות שנתיים שהשנייה בהן מעוברת. התאמת התאריכים מלמדת כי מדובר בשנים 1303–1304 לסה"נ. השנים המצוינות בלוחות אלה אינן עדות מדויקת לזמן הכתיבה, משום שהלוחות נועדו לטווח שנים גדול, ועל כן אין ללמוד מהם שבעשור השני למאה הארבע עשרה עדיין היה שלמה בן סעדיה בין החיים.⁸³

80 למשמעות זו של המילה 'דסם' ראו: י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 250; מ"ע פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו, עמ' 863. תודתי לד"ר דן גרינברגר על הצעת תרגום זו.

81 או 'סופיה טב'. ברי כי זהו כינוי החיים.

82 השמות שלה בכלל ושלה הלוי בפרט היו נפוצים בחברת הגניזה. בכתובה משנת 1297 בקטע אוקספורד, בודליאנה heb.a.3.46 (נויבאואר 2873/46) חתום כעד יוסף בר נתנאל בר שלה הלוי החזן, שעשוי להיות קרוב משפחה של יוסף ושלה הנזכרים בסידור. שלה הלוי החזן מוזכר גם בשטר החוב משנת 1210 בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13J3.21, והמתעד חוב לשלה הלוי בן אלעזר 'פאר החזנים'. בכתובה מן המאה הארבע עשרה בקטע אוקספורד, בודליאנה heb.d.65.8 (נויבאואר 2877/8) מתואר אב הכלה 'שלה הזקן היקר הלוי הנכבד הרופא [...] הזקנים פאר החשובים ס"ט'. בשטר הרשאה של בית דינו של ראש היהודים במצרים במאה האחת עשרה, אפרים בן שמריה, שחתום עליו גם יוסף בן שלמה הרביעי חבר ישיבת ארץ ישראל, בקטע ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 4010.11, חתום גם שלה הלוי, שהיה כנראה מחשובי הקהילה. ראו: א' ברקת, יהודי מצרים 1007–1055: על-פי 'ארכיון התעודות' של אפרים בן שמריה (אוריינס יודאיקוס, א, ב), ירושלים תשנ"ה, עמ' 68–70. שלה הלוי הזקן מוזכר גם בזיכרון עדות משנת 1238, המתואר אצל פרידמן, תלונה לסלטאן (לעיל הערה 11), עמ' 353–354. ברשימות בתי האב בכתב ידו של שלמה (לעיל הערה 65) מופיע השם שלה כמה פעמים, שלוש פעמים בשושלת בית פאטל ופעם אחת בשושלת בית אלחכים, בשושלת בית [...] בן חרדי, בשושלת בית אבן אלבאטוס ובשושלת בית אבן מרדוך הכהנים. שייכים לעניין זה גם הלוחות הליטורגיים המפרטים את סדרי הקריאות, ראו לעיל בהערה 56.

כה רבים הם קטעי הגניזה שזמנם ומקומם אינם ידועים, והאפשרות לקבוע שסידורים מסוימים משקפים את נוסח התפילה של הקהילה המקומית בפסטאט בזמן נתון נדירה ויקרה היא. על פי קטעי הסידורים הללו יש לתארך למחצית השנייה של המאה השלוש עשרה קבוצת סידורים מעורבים אחרים שטיב ערבוב המסורות בהם דומה. כזה הוא קטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.157, המחזיק ארבעה דפים מתפילות הימים הנוראים שנשרו מתוך סידור רב היקף, שדפים נוספים ממנו נמצאו בגניזה.⁸⁴ ככלל נוהג סידור זה במנהגי בבל,⁸⁵ אך ההנחות לתפילת השחרית של יום כיפור מורות למתפלל להוסיף, לפני 'ברוך שאמר', את 'השיר', כנהוג בתפילת השבת.⁸⁶ מבנה התפילה המיוצג בסידור זה דומה לזה שבסידורי שלמה בן סעדיה, וסביר שהועתקו בתקופה סמוכה. קרוב לוודאי שגם קטעי קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 152.74, T-S NS 229.13, ששניהם מכתיבת יד אחת אך נשרו מטומוסים נפרדים, משקפים את מנהג התפילה המאוחר מידותון. בשניהם גיליון לא רציף, ומועתקת במ יחידה מקבילה: בדף הראשון קטע מברכות השחר בנוסח בבלי ('אתה הוא עד שלא נברא העולם'), ובדף השני שירי המעלות, החל מהפסוק האחרון של מזמור קלב ועד אמצע מזמור קלה.⁸⁷ בקטע פריז, אוסף כל ישראל חברים IV.A.79, שבו תפילת השחרית לשבת,⁸⁸ מועתקים עשרת הדיברות ומיד לאחריהם ברכת 'שתבח', ואחריה שירת הים ותחילת היוצר. הרכב זה חריג בסידורים הארץ

84 קטע בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A 35 וקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3159.8 מצטרפים יחד עם קטע זה לקונטרס שלם בעל חמישה גיליונות, ובו מוסף לראש השנה ותפילות יום כיפור על פי סדרן. העמוד הראשון של הקונטרס מסומן במספור גיליון ח בראשו, ומלמד כי הסידור הכיל לפחות תשעה קונטרסים, שכן הוא אינו האחרון. לדיון בתפילת השיר שבקטע ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 230. לשיטת מספור הקונטרסים ראו: מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיסודת על תיעוד כתבי-יד בציוני תאריך עד שנת 1540, קדם-פרסום, גרסת אינטרנט 0.7, 2017, עמ' 263–269 <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrewcodicology/269-263> (Documents/Hebrew-Codicology-continuously-updated-online-version.pdf)

85 למעט אולי אמירת מזמור התג המיוחד בפתחת תפילת ערבית, ראו על כך לעיל.

86 נוסח ההנחות: 'שחרית אלכפור וזה אן יבתרי יברך על התורה ויקול מאה ברכות כמה הוא מתבות אלי ענר לעיניכם אמר יי תם יקף יקול אלשיר עלי גארי אלעאדה פי צלוה אלסבת, תם יקול בעדה ברוך שאמר, ובעדה אלמזאמיר והודו ליי קראו בשמו, ויקף יקול נשמת ויצלי אליוצר [...] (שחרית יום כפור, והוא שיתחיל ויברך על התורה, ויאמר מאה ברכות כמו שהוא נקבע, עד 'לעיניכם אמר יי', ואז יעמוד ויאמר השיר כנהוג בתפילת השבת, אחר כך יאמר אחריו 'ברוך שאמר', ואחריו המזמורים ו'הודו ליי קראו בשמו', ויעמוד ויאמר 'נשמת', ויתפלל היוצר [...]). מהתוראות שבסידור זה מתברר פרט חדש הנוגע לביצוע של 'השיר': נהוג היה לומר אותו בעמידה.

87 העובדה שבשני הקטעים מועתקת כמעט אותה יחידה ליטורגית בכל אחד מהדפים, עשויה ללמד שהסופר ייצר סדרה של סידורים דומים בגודלם ובמבנה שלהם, ושדרך מקרה הגיעו אלינו שני גיליונות כמעט חופפים. בקטע קיימברידג' T-S NS 229.13 יש סימון קונטרס בראש הדף הראשון, המלמד שהיה זה הקונטרס השני של הסידור, שהחל כנראה בתפילת שחרית, אולם עיתוי התפילה אינו ידוע.

88 לתיאור קטע זה ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 266–267.

ישראליים, שנוסח 'ישתבח' של ברכת השיר כמעט אינו מצוי בהם,⁸⁹ ושמה הוא משקף את מנהגי התפילה המאוחרים שהחזיקו במסורת אמירת עשרת הדיברות בסביבת תפילה בבליית. תיארוך זה נסמך על ההנחה הלא-מוכחת שקטעי סידורים אלה השתייכו לאנשי הקהילה המקומית בפסטאט. אם לא נסמך על הנחה זו, אזי אין דרך לתארם, שכן תהליכי הבבליזציה המשתקפים בהם עשויים היו להתקיים בקהילות אחרות בתקופות מוקדמות יותר. קטעי הגניזה המעורבים מציגים דגמים שונים של ערבוב מסורות, וחזירת נוסחי בבל לסידורים הארץ ישראליים מתבטאת בהם בדרכים שונות.⁹⁰ מכל מקום הסידורים המעורבים שצוינו לעיל מתאימים יותר מאחרים לתהליכים המקומיים שהתקיימו בבית הכנסת השאמי בפסטאט, ועל כן יש מקום להשערה שהם בני המאה השלוש עשרה.

ה. השלכות הממצאים על הבנת תהליך גוויעתה של מסורת התפילה הארץ ישראלית

החידוש שבתיארוך כתביו של שלמה בן סעדיה הלוי החזן חורג מעצם היכולת למקם את הסידורים שהעתיק בסוף המאה השלוש עשרה או בתחילת המאה הארבע עשרה. עיקרו במה שנלמד ממנו על קיומם של מנהגי תפילה ארץ ישראליים מסוימים 80 שנים ויותר לאחר שיאו של המאבק לביטולם בפסטאט ועשורים רבים לאחר מותו של הראב"ם, שהכריז כי איחד את מנהג שני בתי הכנסת וביטל את מסורות התפילה החריגות. אכן מהלכו של הראב"ם כראש היהודים בפסטאט

89 ברכת 'ישתבח' נמצאה בסידורים ארץ ישראליים שכבר ניכרת בהם השפעה של מנהגי בבל. דוגמה חריגה היא שיבוץ הברכה במבנה התפילה הייחודי של קטע לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9772D, שבתפילת הבוקר שלו, לפני שירת הים, נאמרים שיר של יום ופסוקי הבריאה של אותו היום, פסוקי הקרבנות ו'ישתבח'. לדיון במנהג התפילה המשתקף בקטע זה ראו: א' שמידמן, 'מתי נאמרו ברכות המזון המפורסות ליום הכיפורים', גנז קדם, ד (תשס"ח), עמ' 66–69; א' ארליך, 'קריאת פסקאות מעשה בראשית ומזמורי שיר של יום בסידור הקדום על פי ממצאים חדשים מן הגניזה הקהירית', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 193–198. שמידמן מצא כי ניקוד הקטע משקף הגייה בבליית, וארליך נטע את מנהג אמירת שיר של יום בתחילת השחרית בהקשר הארץ ישראלי המאוחר. אם כן ברכת 'ישתבח' שבקטע עשויה להתפרש כהשפעה בבליית, או לחלופין ניתן להניח שברכה בבליית זו עשויה הייתה להיקלט בסידורי ארץ ישראל בחטיבות תפילה צעירות שהורכבו מרכיבים ליטורגיים חדשים, דוגמת קטע לונדון Or. 9772D. כך גם ברכת 'ישתבח' שבקטע פריז IV.A.79 עשויה להתפרש כנוסח בבל או כתוספת מאוחרת של ברכה חותמת לחטיבת התוספות המיוחדות לשבת.

90 לשם השוואה, דגם הערבוב של ברכות השחר בכ"י אוקספורד heb.g.2, שברכות השחר שלו שוורות את הנוסח הארץ ישראלי והבבלי זה בזה, אינו אופייני לסידורי הגניזה הנוטים לנוסח ארץ ישראל בלבד או לנוסח בבל בלבד. חטיבת הזמירות שלו מציגה נוסח מורחב של תפילת שיר בעלת 31 מזמורים רצופים ביום חול (ראו לעיל הערה 41); בכ"י אוקספורד, בודיאנה heb.f.100.79–80 ברכות השחר ארץ ישראליות לחלוטין, אך פסוקי דומרה בנויים בנוסח הבבלי עם 'יהי כבוד' ושישה מזמורים בלבד. לא ניתן להציב את הנוסחים הללו על ציר התפתחות אחד, וקשה להתאימם לסידורי שלמה וידותון. לכן סביר שסידורים אלה – וסידורים אחרים המציגים מנהגי ערבוב חריגים – משקפים מנהגי תפילה של קהילות אחרות, בעוד אלו התואמים את תהליכי הערבוב השכיח בגניזה עשויים להיות מקומיים.

הצליח ברובו. רובם הגדול של המנהגים השאמיים נעלמו, ובבתי הכנסת בפסטאט התפללו על פי מנהגי התפילה הבבליים המזרחיים הקדומים.⁹¹ אולם קיומן של מסורות ארץ ישראליות מובהקות בסידורים מסוף המאה השלוש עשרה – תפילת השיר ואמירת עשרת הדיברות בשחרית לשבת – מראה כי הצלחת מאבקם של הראב"ם ורב יוסף ראש הסדר לא הייתה מלאה. תהליך היעלמות הנוסח הארץ ישראלי בפסטאט הסתיים לא במהלך דרמטי חד-פעמי כמתואר, בכניעה לדרישתם של מנהגי הקהילה היהודית בפסטאט, אלא בנסיגה מתמשכת לאורך תקופה ארוכה, שעלתה כמשוער על 100 שנה. הפולמוס בשנת 1211 היה ודאי בעל השפעה רבה על הבבליזציה של התפילה בפסטאט, אך הוא היה רק אחד הגורמים בתהליך השחיקה, ולא דווקא הגורם המכריע.⁹²

הבנת היעלמות מנהגי ארץ ישראל בפסטאט כתהליך ארוך ומורכב מובילה להרחבת המבט מן האירועים המקומיים בפסטאט אל המגמות הגלובליות של השתלטות הדרגתית בבליית על המרחב השאמי והביזנטי. התערערו סמכותם של גאוני ארץ ישראל השפיעה על כל הקהילות שהיו כפופות להם, גם אם באופנים שונים. התנאים המיוחדים ששררו בפסטאט, שהייתה מרכז שלטוני, הקשו אולי על הקהילה השאמית המקומית, שעמדה ממש מול עיניהם של מנהגי הקהילה היהודית במצרים. אך יש רמזים לקונפליקטים דומים במאות הראשונות לאלף השני לסה"נ בקהילות אחרות שחיו בהן זו לצד זו קהילה שאמית וקהילה עיראקית שהתפללו בבתי כנסת נפרדים, כגון באלכסנדריה,⁹³ וכן בקהילות קטנות או מרוחקות ממוקדי הכוח.⁹⁴

91 גם מנהגי התפילה הבבליים המזרחיים לא שרדו עד ימינו, ורובם נעלמו מאות שנים אחר כך, עם השתלטות מנהג ספרד על צפון אפריקה. ראו: 'תבורי', 'השפעת גירוש ספרד על נוסח התפילה', 'רוט ואחרים' (עורכים), תפארת ישראל: ספר היובל לכבוד ישראל פרנצוס, ניו יורק תש"ע, עמ' 292–300; א' ספראי, "'עבודה שבלב" בקבלת המאה השש-עשרה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ו, עמ' 173–178.

92 נראה שמנהגים ארץ ישראליים נוספים שרדו בקהילה היהודית במצרים למשך מאות שנים אחר כך. אחד מהם הוא תגינת ראש חודש ניסן כ'ראש ראשי החודשים', ששרד בלבוס מאוחר עד העת החדשה. לתיאורו של מנהג זה ראו: פליישר, סדר אל תוחד (לעיל הערה 47).

93 באלכסנדריה, כמו ביישובים רבים במרחב השאמי, היו שתי קהילות, בבליית וארץ ישראלית, זו לצד זו. בית הכנסת השאמי כונה בית הכנסת הגדול, והבבלי – בית הכנסת הקטן. יש עדויות לקיומן של שתי הקהילות גם בסוף המאה השלוש עשרה, אם כי אין בכך הוכחה שמנהגות התפילה הארץ ישראליים שרדו עד תקופה זו. לדעת פרנקל גם אנשי אלכסנדריה ניהלו מאבק מאסף כנגד הלחצים לביטול מנהגות התפילה העתיקים שלהם, והם שכתבו את המכתב שנשלח אל שמואל הלוי הרופא ובו בקשה שישגי את התערבות הסלטאן נגד המנהגות היהודית שביטלה את המנהג העתיק של אמירת פיוטים בתפילה. ראו: פרנקל, האוהבים והנדיבים (לעיל הערה 17), עמ' 437–441; לעניין שתי הקהילות באלכסנדריה ראו: שם, עמ' 41–42; גויטיין, חברה ים תיכונית (לעיל הערה 2), ב, עמ' 6, 160, 519–520.

94 ריינר סבר שגם בג'בל שבלבנון התקיימה קהילה שאמית לצד זו הבבליית במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. ראו: ריינר, עלייה ועלייה לרגל (לעיל הערה 8), עמ' 82, הערה 164. הוא התבסס על תשובה של ר' שלמה בן אברהם אבן אדרת (רשב"א), שבה, אגב דיון במקרה שאירע בג'בל, תיאר את החכמים המקומיים במילים 'הנהגה מנהג מכל חכמי ישראל וכל חכמי בבל'. ראו: תשובות הרשב"א, ו, סימן סט (מהדורת א' ולזניק, ירושלים תשנ"ז–תשס"ה, עמ' טו–טז). עמנואל ציין שאם השערת ריינר נכונה, הרי זו העדות המאוחרת ביותר לקיומה של קהילה שאמית במרחב כולו. ראו: ש' עמנואל, "'ממזרח שמש ועד מבואר":

סידורי התפילה של קהילת ארם צובא (חלב) משמרים רמזים למגמות דומות של שינוי ושימור. מנהגי התפילה החלביים, שהסתמכו במקורם על המסורת הארץ ישראלית, אימצו עם השנים את מבנה התפילה הבבלי המקובל. עם זאת שימרה קהילה זו מסורות תפילה ארץ ישראליות בשיעור העולה על זה של קהילות אחרות, לפחות עד גירוש ספרד. אחת הבולטות שבהן היא תפילת השיר, בהרכבה המקושט, המשלב פסוקים שונים בין מזמורי תהלים. אלא שבמנהג חלב נאמרו שירי המעלות בהרכב הקצר (תה' קכ-קלו) בתחילת השחרית בשבתות ובחגים, לפני ברכות השחר, כפי שנהוג היה בחלק מהמנהגים שנשתמרו בגניזה, ולא כתפילת שיר ארוכה המחוברת לפסוקי דמרה כבתהלוכת השיר של ידותון, או בצמוד לפסוקי דמרה כפי שהיה מקובל במנהג הפסטאטי המאוחר.⁹⁵ בדפוס הסידור של מנהג ארם צובא נותרה תפילת השיר כשריד כמעט בודד של מסורות ארץ ישראל. נראה אם כן כי תהליכים דומים עברו על קהילה רחוקה זו – שהייתה חופשית מהשפעות לחצם של מנהגי הקהילה בפסטאט, אך במבחן השנים איבדה את רוב מסורות התפילה הארץ ישראליות שלה – ושגם בה זכתה תפילת השיר להוקרה מיוחדת.

מדוע נשמרו מסורות אלה דווקא?

מדוע השתמרו דווקא המסורות הארץ ישראליות של תפילת השיר ועשרת הדיברות ולא אחרות, וכיצד הצליחו לחמוק ממבטם המפקח של ראשי הקהילה? ניתן להציע שסוד הישרדותן טמון בשילוב של חשיבותן היתרה בעיני הקהילה הארץ ישראלית ושל שוליותן היחסית במסגרת התפילה. תפילת השיר וקריאת עשרת הדיברות מוזכרות בכתב האמנה, וניכר כי בעיני מחבריה יקרו מנהגים אלה עד מאוד. תהלוכת השיר – ש'השיר' ועשרת הדיברות נאמרים במסגרתה – היא הטקס שזכה לתיאור המפורט ביותר מבין כל מנהגי התפילה שבכתב האמנה. לכן סביר שערכה הסמלי הגבוה כמסורת עתיקה וייחודית דחף את אנשי הקהילה השאמית לעשות כל מאמץ כדי להמשיך לדבוק בה או בטקסטים הליטורגיים שנאמרו במסגרתה.

תשובות הרשב"א לחכמי עכו, תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 481–482. אולם פרידמן הטיל ספק בפרשנות זו של לשון התשובה ובמסקנה הנגזרת ממנה. ראו: פרידמן, מינוי שליח ציבור (לעיל הערה 23), הערה 214.

95 כך בסידורים שבכ"י סינסיני, היברו יוניון קולג' 407 ובכ"י אוקספורד, בודליאנה Marsh 90, הקדומים יותר, וכן בדפוס: מחזור ארם צובה: סידור תפילות כפי מנהג ק"ק של ארם צובה, א, ירושלים תשס"ח (ונציה רפ"ז), דפים עט–פה. בשלושתם אין כל רמז להיבטים הביצועיים של תהלוכת השיר כבסידורו של ידותון, וסביר שאמירת פרקי תהלים בפתחת התפילה לא זכתה לקישוט חגיגי כזה. לדיון בתפילת השיר במנהג חלב ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19), עמ' 255–257; ש' אליצור, 'הפיוטים במחזור ארם צובה', מחזור ארם צובה (שם), כרך המבואות, עמ' 37–38, 92. להשפעתו של מנהג ארץ ישראל על נוסח התפילה של ארם צובה ראו גם: וידר, ברכה המצוטטת (לעיל הערה 57), עמ' 246–247; י' פרנקל, 'מחזור ארם צובה ודרכי מחקרו', מחזור ארם צובה (שם), כרך המבואות, עמ' 17–34. גלגול נוסף של תפילת השיר עשוי להיות המנהג המתואר בספר 'מנהג טוב' האיטלקי, בן המאה השלוש עשרה, לומר שירי מעלות בהשכמת הבוקר, יחד עם סליחות ובקשות. ראו: ספר מנהג טוב, כולל מנהגים שקבץ חכם אחד מחסידי איטליה, מהדורת מ"צ וייס, ירושלים תשמ"ו (בודפשט תרפ"ט), מנהג א, עמ' 223; א' נברו, 'תיקון: מקבלת האר"י לגורם תרבותי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ו, עמ' 30–31.

מנגד, התנגדותם ההלכתית של החכמים הבבלים שללה בעיקר את המנהגים הארץ־ישראליים החריגים בחשיבות התפילה המרכזית – העמידה בקדושת היוצר ואמירת פיוטים בברכות קריאת שמע, נוסחי העמידה של החגים ובעיקר הנוהג הכפול של הקריאה בתורה תפסו את עיקר הפולמוס ההלכתי בכתבי המתנגדים.⁹⁶ מנהגי פסוקי דומרה וסביבתם, שהם אחרי ככלות הכול החלק הלא־רשמי והפחות מרכזי של תפילת השחרית, ושמוססים על אמירת תהלים המקובלת כתפילת רשות,⁹⁷ התקבלו אולי ביתר סלחנות. נוסף על כך המתכונת החגיגית הנרחבת של תפילת השיר בסידורי ידותון, המלווה בתהלוכת השיר על ביצועיה הדרמטיים, פינתה את מקומה למתכונת צנועה יותר, שהפך הביצועי הנרחב נעלם ממנה, וניצחון חלקי זה היה אולי מספק בעיני ראשי הקהילה.

מנהג אמירת תפילת השיר בשבתות ובמועדים זכה לתמיכה נוספת מכיוון בלתי צפוי: הרמב"ם עצמו, אביו של הראב"ם ומנהיג הקהילה בפסטאט לפניו, ציין בסידורו את קריאת שירי המעלות בשבת לפני פסוקי דומרה כאחד ממנהגי הרשות המקובלים. וכך כתב בסוף החלק המוקדש לפסוקי דומרה, אחרי העתקת 'נשמת כל חי': 'וכן נהגו לקרות מזמור שיר ליום השבת [כל המזמור] קודם שיתחילו פסוקי הזמירות ביום השבת וביום הכפורים, ויש מקומות שנהגו לקרות הלל הגדול בשבתות קודם פסוקי הזמירות, ויש מקומות שנהגו לקרות שירי המעלות, הכל כמנהגם'.⁹⁸ זוהי אחת ההתייחסויות המפורשות הבודדות של הרמב"ם למנהג תפילה ארץ־ישראלי, מסורת שכמעט תמיד התעלם ממנה.⁹⁹ לא ברור מה הייתה מידת מעורבותו של הרמב"ם בוויכוח על

96 פרידמן, התנגדות לתפילה (לעיל הערה 11), עמ' 77–84; הנ"ל, מחלוקת לשם שמים (לעיל הערה 1), עמ' 258. יש לסייג ולומר שלא כל התשובות הגיעו אלינו בשלמותן, ושלא כלל החלק החסר גם נימוקים הלכתיים כנגד אמירת תפילת השיר.

97 מתשובות הגאונים עולה כי המנהג לקרוא תהלים עם ההשכמה או לפנות בוקר, לפני תפילת השחרית, היה מקובל בקהילות שונות. ראו לדוגמה: תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, א, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, סימן כד, עמ' 130; תשובות הגאונים, מהדורת ש' אסף, ירושלים תש"ב, סימן כו, עמ' 108–109; תשובות הרמב"ם, ב, מהדורת י' בלאו, ירושלים תש"ך, סימן רסא, עמ' 490–491. לדעת קדרי ייצגו מזמורי התהלים את הקריאות הליטורגיות שהיו מועדפות על הציבור הרחב, לעומת הקריאות הלמדניות שהיו מועדפות בחוגי החכמים, שרצו להעניק לקריאות אופי של לימוד תורה. ראו: ע' קדרי, 'בין תלמידי חכמים לציבור הרחב בבית הכנסת בתקופת הגאונים: לתולדות התהוות מנהגי הקריאה והלימוד הסמוכים לתפילות', סידרא, יט (תשס"ד), עמ' 140–142. על פי עדות הרב חיים יוסף דוד אזוראי (החיד"א), בן המאה השמונה עשרה, מסורת קריאת תהלים באשמורת הבוקר נהגה בתקופתו בירושלים ובחברון, על אף האיסור הקבלי ללמוד מקרא בלילה. ראו: שו"ת יוסף אומץ, ליורנו תקנ"ח, סימן נד, דף מג. קריאת מזמורי תהלים הייתה אם כן פרקטיקה מקובלת של תפילת רשות, בעלת זיקה לסוף הלילה או לבוקר, וכך עשויים היו להיחשב גם פסוקי דומרה.

98 ד' גולדשמידט, 'סדר התפילה של הרמב"ם ע"פ כ"י אוקספורד', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ז (תשי"ח), עמ' 191 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 195).

99 המנהג הארץ־ישראלי הבולט המוכר במפורש בכתביו הוא מנהג הקריאה התלת־שנתי. במשנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפים, יג, א, הזכיר הרמב"ם את מנהג הקריאה בתורה התלת־שנתי, וציין שהוא אינו מנהג פשוט, והיינו לא נפוץ, לעומת המנהג ה'פשוט' של קריאה חד־שנתית. בתשובותיו גילה הרמב"ם

המשך קיומן של מסורות ארץ ישראל. עמימות זאת באה לידי ביטוי בניסיונות של שני הצדדים לרתום את כוח סמכותו של הרמב"ם לטובתם: בכתב האמנה השאמי צוין הרמב"ם בהבטלה בין חכמי הדורות שתמכו בקיומו של המנהג הארץ ישראלי או השלימו עמו,¹⁰⁰ ולעומת זאת הראב"ם תיאר ב'ספר המספיק לעובדי השם' את התנגדות אביו למנהגים אלה ואת אי הצלחתו לבטלם בפועל.¹⁰¹ מכל מקום לעובדה שהרמב"ם נתן לגיטימציה לאמירת שירי המעלות היה ודאי חלק ביחסו המתון המשוער של בנו למסורת זו, על אף המחלוקות הליטורגיות ביניהם.

לסיכום, גיליון של ליטורגיות ארץ ישראליות בסידורים המאוחרים בעשרות שנים מזמן הכחדתן המשוער מלמד לקח נוסף באשר ליכולתנו להכיר את מציאות עולם הגניזה במלואה. שוב ושוב מסתבר כי התמונה העולה ממסמכי הגניזה היא חלקית, נגלית דרך עדשה שבורה ומבדל לשכבות של אבק ושנים. כשם שסידורי הגניזה אינם משמרים את מלוא קשת המנהגים הליטורגיים בני התקופה, וקטעי הגניזה של ספרות ההלכה והמדרש אינם משקפים את כל הספרים שהועתקו ונלמדו, כך אין המסמכים ההיסטוריים שהגיעו לידינו חושפים את מלוא מורכבותם של התהליכים והאירועים. ועם זאת נוכל להמשיך לצעוד בשבילים הנחשפים מבין דפים אלה וללמוד על בני התקופה יותר מכפי ששיערנו אי פעם.

ורד רזיאל-קרצ'מר, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 8410501
razielv@post.bgu.ac.il

יחס סובלני כלפי המנהג לומר 'ויכלו' בליל שבת אחר 'מזמור שיר ליום השבת', והיינו לפני קריאת שמע וברכותיה, וסביר שהשאלה הגיעה מבית הכנסת הירושלמי. ראו: תשובות הרמב"ם (לעיל הערה 97), ב, סימן קצח, עמ' 326; וראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 19) עמ' 180. סביר שבימי הרמב"ם נהגו בקהילות בבליות מנהגי תפילה נוספים שמקורם ארץ ישראלי: כך הן הפטרות הנחמה, שהרמב"ם הוכיח בסוף רשימת הפטרות שבסדר התפילה שלו; הן נהגו תחילה בקהילות ארץ ישראליות בלבד, אך הרמב"ם תיארן כשיטה שבה 'נהגו רוב העם'. בשתיים מתשובותיו הביע הרמב"ם התנגדות לאמירת הנוסחים המפורטים של ברכת המעריב 'אשר כלה' לליל שבת ו'המבדיל' למוצאי שבת, משום שהם סוטים מעיקר הברכה. על פי עדות השואל נוסחים אלה נהגו במקומו באלכסנדריה וכן ב'אלעראק ואלשאם', ומכאן נראה שאין מדובר במנהג ארץ ישראלי דווקא. ראו: תשובות הרמב"ם (שם), ב, סימן קפא, עמ' 329–330; סימן רס, עמ' 487–489. 100 'התפללו בפניהם על פיו והיה נראה יפה בעיניהם [...] עד זמן מר' ורבי' אדונינו משה הרב הגדול המובהק הפטיש החזק נר המעריב דגל הרבנים אות העולם ופלאו ממורח שמש עד מבואו מרדכי הומן צורבא דרבנן וצ"ל' (פרידמן, מחלוקת לשם שמים [לעיל הערה 1], עמ' 252–253).

101 'אבא מארי וצ"ל היה מוחה על כך, והרשע שברשעים וזולתו גזרו עליו שתיקה' (שם, עמ' 258). פרידמן קיבל את עדותו של הראב"ם כמייצגת את עמדתו ה'אמיתית' של הרמב"ם באשר למנהגי התפילה הארץ ישראליים. ראו: שם, עמ' 260; פרידמן, עדות חדשה (לעיל הערה 11), עמ' 317. לעומתו סבר רוס-פישיין כי אין עדות ממשית שהרמב"ם לקח חלק פעיל במאבק כפי שייחס לו בנו. לדעתו היה האב מתון מבנו ביחסו לשוניים בתפילה, והניח לציבור לדבוק במנהגי התפילה המסורתיים גם אם התנגד להם מסעמים הלכתיים. ראו: רוס-פישיין, מורשת הרמב"ם (לעיל הערה 12), עמ' 204–211.